

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	40
'Aho	Tu'apulelulu, 15 'Okatopa 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA ‘O
TONGA**

**‘ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 40/2020
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O
TONGA**

*‘Aho: Tu‘apulehulu 15 ‘o ‘Okatopa, 2020
Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	<p>KŌMITI KAKATO:</p> <p>Ngaahi Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea</p> <p>4.1 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 8</p>
		<p>Lao Fakaangaanga</p> <p>4.2 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2020</p>
		<p>Lipooti Fakata‘u:</p> <p>4.3 Lipooti Fakata‘u ‘a e Potungaue MEIDECC 2019/2020</p>
		<p>Ngāue kuo lava ‘o fakatatali ke lipooti ki Fale Alea</p> <p>4.4 Lipooti ‘A’ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1</p> <p>4.5 Lipooti ‘A’ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2</p> <p>4.6 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 3</p> <p>4.7 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 4</p> <p>4.8 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 5</p> <p>4.9 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 6</p>

		4.10 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 9 4.11 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 10 4.12 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga ‘Eua 11 4.13 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 12 4.14 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 13 4.15 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 15 4.16 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 16 4.17 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 14 4.18 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Niua 17
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	8
Me’a Sea Komiti Kakato.....	9
Ngaahi fiema’u vivili Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 8.....	9
Fiema’u vivili ‘a Folaha he tafa’aki e ako	9
Ngaahi fiema’u vivili Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 8.....	13
Ngaahi fiema’u vivili Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2019 – Tongatapu 8.....	15
Ngaahi fiema’u vivili - Malapo.....	17
Ngaahi fiema’u vivili - Longoteme	18
Ngaahi fiema’u vivili - Folaha	18
Kole ke fakatokanga’i Pule’anga ngaahi fiema’u vivili he tafa’aki e ako Tongatapu 8	19
Taukave ke fakatokanga’i mo tokonia ngaahi ‘apiako ta’efakapule’anga.....	20
Tali Pule’anga ki he ngaahi fiema’u vivili fekau’aki mo e ako	21
Fe’unga \$8 miliona ‘ave Pule’anga ki he ngaahi ako siasi	21
Pālōti tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2019/2020 Vāhenga Tongatapu 8.....	24
Lao Fakaangaanga fika 12/2020 (Lao Fakatonutonu ki he Konisitūtone 2020)	25
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 12/2020	26
Fokotu’u ke talanoa’i e Lao mo e kakai ‘i ha uike 2 he letiō pea toki foki mai ki Fale Alea ...	26
Taumu’a Lao fika 12/2020 ke fakahū tau ‘ulungaanga faka-Tonga ki he faitu’utu’uni Fakamaau’anga.....	27
Tokanga tu’u fā‘atā faka’uhinga’i‘ulungaanga fakafonua na’a faifaiange kuo hao ai ha ngaahi hopo.....	29
Tau‘atāina pe ‘ofā ka ko e tu’utu’uni filí ‘oku ‘i ai pe fakangatangata	29
Mahu’inga ke tohi’i he Lao ‘a e mahu’inga tau ‘ulungaanga fakafonua.....	30
Tokanga ‘oua hoko Kupu 89(a) ko ha toitoi’anga ha ni’ihi he Fakamaau’anga.....	32
Tokanga pē ‘e hoko ngāue’aki kupu 89 ke uesia lea mo e ngāue’aki fakatu’utu’unga e nofo	33

Poupou ke tali Lao koe'uhi ke fakaivia'i 'aki tala tukufakaholo ke tokoni he faitu'utu'uni 'i ha hopo	36
Fehu'ia hano uesia sisitemi fahu he tala tukufakaholo hano ngāue'aki e kupu fo'ou.....	39
Taukave'i 'oku 'uhinga e tukufakaholo ke fakahaofi ha taha 'i ha hopo kae fakatokanga'i pe	42
Fehu'ia pē 'e lava he kupu 89(a) fakaava ke fai ha ngaahi hopo ne 'osi fakahoko ia kimu'a	43
Fokotu'u ke fakatonutonu ke tonu fo'i lea tukufakaholo he ulu'itohi Lao he peesi 6	44
Pālotti tali Lao Fakaangaanga fika 12/2020 mo e fakatonutonu.....	45
Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue <i>MEIDECC</i> 2019/2020	45
Tokanga potungāue ki he malu & fakapotopoto ngāue'aki fetu'utaki fakakomipiuta.....	45
Fokotu'u ke tali Lipooti Fakata'u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2019/20	47
Fokotu'u na'a lava ke hiki patiseti ki he Va'a <i>CERT</i>	48
Ngaahi pāusi'i hono ngāue'aki e fetu'utaki komipiuta mo e 'initaneti	48
Lao ke fakafepaki'i 'aki ngāue ta'efakapotopoto 'aki fetu'utaki 'intaneti.....	49
Tu'u ki he kaha'u fiema'u ke fakaivia fakapa'anga tafa'aki <i>CERT</i>	49
Poupou ki he Lao ke fakafepaki'i ngāue kovi'aki fetu'utaki 'initaneti.....	50
Fakamālo'ia Lipooti Va'a <i>CERT</i> koe'uhi ko ē maumau/uesia fonua he fetu'utaki ngāue'aki tekinolosia.....	50
Tokanga ki ha founa mahino ki he tufa tangike vai e Pule'anga.....	51
Kole Niua 17 tangike vai 'e 50 ma'a e kāinga Niua 'i Tongatapu	52
Pālotti tali Lipooti Fakata'u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2019/2020.....	53
Lipooti ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato	53
Lao Fakaangaanga fika 12/2020	54
Pālotti tali Lao Fakaangaanga fika 12/2020 & ngaahi fakatonutonu	55
Kole ke alea'i Lao Faito'o Konatapu ko e Lao Fakavavevave he uike kaha'u	55
Pālotti'i 'o 'ikai tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 2.....	56
Fakapaasi Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 1-17 tukukehe ange Tongatapu 2 mo 7	57
Pālotti tali Lipooti Fakata'u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2019/2020.....	57
Kolea ke fakatokanga'i Pule'anga ke fai nau ngāue ki he ngaahi fiema'u vivili he ngaahi lipooti 'a'ahi	58

Tokanga ki ha fōmeti pau ke faingofua muimui’i Pule’anga ngaahi lipooti ‘a’ahi.....	58
Kole ha silini tokoni Pule’anga kī he ngaahi fāmili ne mate he uku mokohunu.....	59
Kau Minisita Mo’ui ki he fakataha ke siofi ha faito’o pe huhu malu’i kī he KOVITI.....	60
Fakamālō’ia ngaahi ngāue vahefonua ‘Eua mo e tokangaekina e ma’a.....	61
Fatongia Pule’anga ke muimui’i mo tokangaekina ngaahi fiema’u he ngaahi lipooti ‘a’ahi	61
Ngāue ‘Ofisi Fale Alea ki ha fōmeti ke faingofua ngāue Pule’anga ki he ngaahi fiema’u vivili he ‘a’ahi Fale Alea	62
Kelesi.....	62

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 15 ‘Okatopa 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ke mou hiva mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i lotu ‘a e ‘Eiki)

Kole atu ki he kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Hou’eiki
...

<007>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... Minisitā e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tu’apulelulu 15 ‘Okatopa 2020.

(Ne lele heni ‘a e taliui.)

‘Eiki Sea ko e ngata’anga e taliui.

Poaki

Ko e poaki, poaki me’a tōmui mai ‘a e ‘Eiki Palēmia, hoko atu e poaki ‘a e Tokoni Palēmia, poaki mai mo e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Minisitā Ngoue kei hoko atu e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i pea mo ‘Eiki Nōpele Fusitu’a pea ‘oku poaki mai mo Mo’ale Finau pea pehē kia Veivosa *Light of Life* Taka mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau ‘o Tonga Tama Tu’i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauni kae ‘uma’ā e Fale ‘o Tupou, tapu atu ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele pea tapu atu ki he Hou’eiki

Fakafongonga 'o e Kakai. Hou'eiki 'oku 'ikai ke u fie fakalōloa 'etau feme'a'aki. Ko 'etau ngāue 'oku kei 'i he Komiti Kakato ko u kole atu ke tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(Liliu 'o Komiti Kakato me'a mai Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Kole pē ke u hūfanga atu 'i he tala fakatapu kakato ne me'a atu he 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi e fakalaumālie lelei Fale 'Eiki ni, laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā Fonua kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, Hou'eiki Fakafongonga 'o e Hou'eiki pehē ki he Hou'eiki Fakafongonga 'o e Kakai. Talitali lelei kimoutolu Hou'eiki pea ko hotau tu'utu'uni ē me'a 'aki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'ikai ke tau toe fakalōloa ka tau fakalavalava ai leva 'a e ngaahi 'asenita kuo tukuhifo mei he Fale Alea 'o Tonga 'uhinga pē ko e taimi 'o e ngāue 'o e Fale Alea...

<007>

Taimi: 1010-1015

Sea Komiti Kakato : ... ko ia, ko u, tau hoko leva ki he fika hono 4 'etau 'asenitá pea 'oku ou kole atu ki he Fakafongonga 'o e Vāhenga Tongatapu Fika 8 , kuo lahi fu'u 'a e taimi kuo 'oatu ki he Feitu'una. Pea ko u pehē 'i he tu'unga e fatongia e motu'á ni, telia na'a fakatonutonu au 'e he Hou'eiki 'eku fu'u 'ofa hulu pehē 'iate koé 'a e fu'u taimi lahi ko ení. Ka ke fakamā'opo'opo mai leva 'a ho'o me'a lipootí mālō. Hou'eiki, mou ki'i fakama'ama'a mālō.

Ngaahi fiema'u vivili Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 8

Fiema'u vivili 'a Folaha he tafa'aki e ako

Semisi Fakahau : Fakamālō atu 'Eiki Sea tapu ki he Feitu'una, tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá pea mo e Hou'eiki Fakafongonga 'o e Fale 'Eiki ni, kae 'atā ke hoko atu mu'a hono fakahoko atu 'a e ki'i lipooti ko ení. Ko e, te tau kamata'aki pē ko e lipooti ko ia 'o e 2020 peesi 30, mou ki'i me'a hifo pē ki ai ko e peesi 32. Fekau'aki ia ko e me'a 'a e 'apiako lautohi ko ia Pule'anga ko ia Folahá 'oku 'asi ai pē. Ko e ki'i fiema'u tokoni pē ha palama ke fokotu'u fakalelei 'a e ongo tangikē vai na'e 'osi 'oange pē 'o fokotu'u pea 'oku 'ikai ke ngāue, mo e kole pē koe'uhi pē na'a 'oku 'i ai ha fakamatala 'e ma'u nai mei fē 'a e ngaahi fanga ki'i me'a va'inga 'e lava ngāue'aki 'e he kau ako tokamu'á. Ko 'ene 'osi pē ko iá pea 'oku tau hoko atu ai pē ki he peesi ko ia hono 42 'o e lipooti tatau pē, 'a ia ko e fakataha faka'osi ia ko ē na'e fakahoko ko eni 'i he vāhengá 'a ia ko e fakataha mo e kolo ko ia 'o e 'Eiki Nōpele Ma'afú. Pea ko e fiema'u vivili ia aí 'oku mahino pē ko e fiema'u pē. Poupou lahi 'aupito e kāingá ki he fakalelei 'i 'a e senitā ko eni mo'ui lelei 'oku tu'u ko ia 'i Vainí pea 'oku 'osi fa'u pē tohi 'o 'ave ki he CEO ki he me'a ko ení.

Ko e ngaahi me'a kehé pē 'oku nau kole mai, ke ko e ki'i kole pē ki he Pule'angá ke nau toe kātaki pē 'o toe fakalelei'i ange mu'a e fakahokohoko 'o 'enau fakamahu'inga'i 'o e 'ū ngāue 'oku nau fakahoko ma'a e fonuá fakakātoa mo e ngaahi ngāue 'oku nau fakahoko ma'a honau ngaahi vaāhengá ke 'oua 'e fetuiaki, koe'uhí ke mahino pē ko e, koe'uhí ke mahino pē ko e taimi ko ia

'oku ngāue'aki ai pē 'a e pa'anga fakalūkufua 'a e fonuá pea mahino ia ngaahi me'a ko iá. Pea kapau ko e tokoni pē ia 'a kinautolu pē, ki honau ngaahi vāhengá, ke mahino mai pē kia nautolu.

Ko e hoko hake pē ko 'enau kole, ko e founa fili Fale Aleá kole foki e kāingá na'a lava ke toe fakafoki pē ki he founa motu'á. 'Oku nau pehē pē 'oku fakatemokalati ange pē kapau 'e fakafoki pē ki he founa motu'á koe'uhi ke te fili pē 'a e kau Fakafofonga ko ē 'oku te loto ke ne fakafongā'i 'a hoto vāhengá pē ko kita pē ko e fonuá fakakātoa.

Sai, 'oku nau toe kole pē koe'uhí ke, na'a faingamālie pē ke fili mu'a 'e he kakaí 'a e Hou'eiki Nōpelé 'a ia ē 'oku nau fakafongā mai ko ia 'a e Hou'eiki Nōpele e Fonuá ki he Fale Alea 'o Tongá, 'e tokoni ia ke fakafongā'i 'e he Hou'eiki Nōpele 'a kinautolu 'a e kakai ko ia 'i he ū vāhengá.

Ko e polokalama palau foki 'a e Pule'angá sai pē kuo 'osi fakahoko 'a e ngāue ia ki heni, 'o kole ki he 'Eiki Minisitā ke ne tokoni mu'a ke solova atu 'a e palopalema ko iá. Pea ko e ki'i me'a ko ia he peesi 43 pē fika 5 'oku 'i ai e tangata'eiki maumau lao 'i Vainī, 'oku ki'i hoha'a ki ai e kāingá koe'uhi he 'oku tu'u hono 'apí koló 'i he fo'i hala ko ē 'oku 'alu mei Vainī ki Lonogoteme. Hifo hifo e halá 'o 'alu fakatokelau ki Longoteme, pea 'oku hanga 'e he tangata'eiki ko ení 'o 'aa'i hono 'apí pea toe 'aa'i mo e fu'u kongā lahi ia 'o e matātahi ko ia 'o e koló. 'A, 'a ia pea 'oku faingata'a leva ki he kakaí ke nau fe'alu'aki 'i he'enau fie 'alu ko ē ki tahí, mo 'uta koe'uhí...

<008>

Taimi: 1015-1020

Semisi Fakahau: ... hangē ko e 'ā ko eni pea na'e fai 'enau lāunga ki he Pule'anga pea na'e fai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Minisitā ko ē 'o e Fonua ki he tokotaha ko eni 'o 'ave 'ene tu'utu'uni ki ai 'o fakahoko ki ai 'oku ta'efakalao 'ene fakahoko 'ene fa'u 'ā ko eni 'oku, ne hā 'i he kongā ko ia 'o e Pule'angá. Kai kehe ko e a'u mai ki he 'aho ni 'oku kei tu'u pē 'ā ia 'a e tangata'eiki ko eni 'oku te'eki ke to'o ia 'a ia ko e me'a ko ia 'e tuku pē ki he 'Eiki Minisitā Fonuá ke ne toki vakai ki ai.

Ko e hoko mai pē ai ko e 'apiako lahi taha eni he vāhenga eni peesi 45 'a e 'Apiako apiako Lautohi lautohi Pule'anga ko ia pea mo e *Middle School* 'oku fakataha pē 'a e *Middle School* pea mo e 'Apiako apiako Lautohi lautohi pea ko e 'apiako lahi taha eni pea 'oku fe'unga 'a e tokolahi mo e toko 362 'a ia ko e tamaiki tangata 'e 184, tamaiki fefine 'e 178 kai kehe ko e fakaiiki hifo ia ko ē 'o e 'alu hifo ko eni pea 'oku 'i ai e fiema'u vivili 'a e 'apiako ko e 'uluaki pē ko e fiema'u e ki'i misini *photocopy* fo'ou ke tokoni mei koe'uhí he 'oku fu'u lahi 'aupito 'a e ngāue 'a e kau faiako 'oku nau fiema'u ke tokoni ange kiate kinautolu. Ko e tahá fiema'u 'a e uaea 'ā ke 'aa'i fakakātoa 'a e 'Aapi Llautohi pea koe'uhí ke malu 'a e fānau ako pea malu mo e 'apiako, kau faiakó pea 'ikai ngata ai kae 'oua 'e toe hū 'a e fanga monumanú hūfanga he fakatapú ki he loto 'apiako 'o maumau'i 'a e 'apiakó.

Ko e taha ko e loto 'apiako 'i he vaha'a ko ia 'o e 'ū fale akó 'oku ma'ulalo 'aupito e kekele ko ia pea ko e taimi ko ē 'oku 'uha lahi ai kuo fonu ka 'oku vai 'aupito faingata'a ki he fe'alu'aki ko ē 'a e kau faiako mo e fānau akó 'a ia 'oku nau kole ke 'i ai ha kekele ke tanu fakatokalelei

koe'uhí ke tafe 'a e vai ki tu'a kae mātu'u 'a e konga 'api ke faingofua kia kinautolu. Pea 'oku nau kole pē ko e fokotu'u e 'ā hū'anga ki he loto 'apiakó mo e matapā 'uhī ke lava ke loka ke malu 'a e 'apiakó. Pea tanu mu'a mo e hala ko ē 'oku lele ki he 'ū 'apiako tautautefito ki he 'ū faleako fo'ou na'e langa 'e he *World Bank* koe'uhí ke 'alu 'a e hala 'o 'alu 'o a'u ki ai pea 'ai hifo 'o valitaa'i koe'uhí ke 'oua 'e efua 'a e halá 'i he taimi ko ia 'oku la'ā ai he 'e uesia 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e fānau ako. Pea fiema'u ko e fale motu'a, fale ako motu'a na'e 'ikai kau ia he fakalelei'i ko eni he pangikē ka 'oku kole ke fai e tokoni ki ai koe'uhí ke fakalelei'i he 'e ngāue'aki ia 'e he ako tokamu'a.

Pea ko e faka'osi pē ko e fiema'u ke 'i ai 'a e fale nofo'anga fakafiemālie fo'ou ke fokotu'u ia 'i he 'ū fale fo'ou ko eni na'e langa 'e he *World Bank* he koe'uhí ke ngāue'aki he kau faiako mo e fānau ako he 'oku fu'u mama'o 'a e fale ko ia 'a e 'ū fale ako ko ia mei he fale nofo'anga fakafiemālie ko ē 'oku nau ngāue'aki pea ko e taimi 'oku 'uha ai 'oku 'ikai ke lava ha fe'alu'aki. Ko e me'a pē ia 'oku fekau'aki mo ia ka tau hoko atu ki he hoko mai peesi 48. Ko e na'e fai foki mo e 'a'ahí 'o kau ki heni 'a e 'Apiako Lautohi ko ia 'a e Siasi 'Ahofitú 'a ē 'oku tu'u ko ē 'i Piula. Pea ko e kole 'a e mahino pē 'a e 'ū fakamatala ko eni ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'apiako, kau faiako mo e fānau ako ka ko e si'i kole ko eni 'a e kau faiako, puleako mo e kau faiako ke fai ange mu'a ha tokoni ko e ki'i me'a pē 'e tolu fiema'u mo e matapā ke fokotu'u ke loka e 'ā koe'uhí ke malu'i 'a e ke malu 'a e fānau mo e kau faiako 'i he 'apiakó he 'oku, pea fakalelei'i mo e 'ā ko eni 'a lolotonga he 'oku 'uhī 'oku 'i ai 'a e kau inu konā ia 'oku nau ngāue'aki 'a e tu'a 'ā pē pea 'oku lahi e maumau pea nau maumau'i ai mo e naunau 'a e 'apiakó mo e ngaahi me'a ko ia. Ko e me'a fekau'aki ko eni mo e matapā ke loká na'a ku lele atu 'i he 'aho Tokonakí ki Hahake 'o fakatokanga'i hake kuo fokotu'u 'osi fokotu'u 'a e matapā ia ko ia 'a ia ko e ko u tui mahalo na ko e ngāue ia 'enau *PTA* pē ko e ngāue pea 'a e siasi 'o tokoni fokotu'u ia. 'A ia ko e me'a pē 'oku nau fiema'u ke fakalelei'i ange 'a e uaea ko ē 'ā ke mahino 'oku malu pea ...

<009>

Taimi: 1020-1025

Semisi Fakahau: ... ko e taha e me'a mahu'inga ko ē 'oku nau, 'io, nau kole mai ko e, kuo 'osi tanu maka e hala ko ē ki he loto 'apiako, ka 'oku fiema'u ke valitāa'i e, 'uhi he 'oku tāfea ko 'ene 'uha lahi pē kuo tāfea 'a e maka, makamaká ia kae, 'o faingata'a leva 'a e 'apiako, pea ko e taha ko e taimi ko ē 'oku la'ā ai 'oku efua 'a e 'apiako, uesia 'a e mo'ui lelei 'a e fānau. Pea 'oku nau kole mai ke 'ai mu'a hono valitāa'i kuo 'osi fai e tanu ka 'oku kei fiema'u pē ke ki'i valitāa'i pē, ke 'oua 'e efua.

Pea ko e me'a fakamuimui, mahu'inga 'aupito 'aupito eni pea na'e 'osi 'ai pē 'a e tohi 'e he motu'a ni 'o fai e kole ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ko e fiema'u ha tau'anga pasi ke ōatu e ki'i fānau 'o nau nofo ai 'o talitali koe'uhí ke toki a'u mai ko ia 'a e mātu'a pē ko e me'alele 'oku nau fononga ai ki he, he ko e ki'i 'apiako ko eni 'oku lahi 'aupito 'a e fānau ako 'oku ha'u mei he ngaahi kolo kehekehe, 'oku 'i ai e ngaahi kolo ia 'oku 'ikai ko e kolo ia he vāhenga 'oku ha'u 'a e fānau mei ai. Pea ko e taha ko e 'apiako pē eni 'oku tu'u e kolisi mei he kauhala ko ē he tafa'aki fakatonga 'o e hala Taufā'āhau, pea fehangaaki pē mo e ki'i 'apiako lautohi 'i he tafa'aki fakatokelau. 'A ia ko e 'apiako pē eni mei Niutōua 'o lele mai 'o a'u mai ki

Tongatapu 8 ko e taha pē eni ‘a e ‘apiako ‘oku fehangaagai ai ‘a e kolisi pea mo e ki ‘i ‘api lautohi, pea ‘oku ‘i ai e fiema’u ia ke ‘ai ha tau’anga pasi, tali’anga pasi, koe’uhi ke malu ai ‘a e fanau.

Sai tau hoko atu ki he, ko e tu’unga ia ko ē ‘oku ‘i ai ko eni ‘a e ngāue ko ē ki he ua ‘o e lipooti 2020, ka mou fakamolemole pē ka tau, tau foki ki he 2019...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga kuo ke a’u ki he tu’unga e aofangatuku, fo’i faka’osi eni ‘e 3 ho’o me’a. Me’a mai.

Semisi Fakahau: Mālō, mālō ‘aupito Sea. Ko e mahu’inga ‘aupito ‘a e me’a ko eni ko e peesi ko eni ko e peesi 11, ‘oku hā na’e fai ‘a e ‘a’ahi ki Tapuhia ko e lī’anga veve eni ko ē ‘o Tonga ní kātōa, fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito eni, pea lahi ‘a e ngaahi fiema’u, ka na’a mau ‘i ai ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u tokoni ‘aupito ‘aupito ke fakahoko hono fakalelei’i ‘a e lingi’anga veve ko eni, fiema’u e teunga e kau ngāue ke fakalelei’i, ke ma’u e teunga totonu ke nau malu ‘enau ngāue, fiema’u mo e kau ‘enisinia kae kehe kuo ‘osi fakahoko e ngāue ko ia, fakahoko mo e ngāue ko eni ki he kau ‘enisinia ke nau tokanga’i hono ngaahi ko ia ‘a e ‘ū loli uta vevé, he ‘oku ‘uhi he ‘oku lahi ‘ene maumau ‘a e ‘ū loli pea fu’u motu’a, ka ‘oku ‘osi ‘i ai e pa’anga mei he *ADB* ‘oku ‘i he Pule’angá pē, ka ‘oku nau hanga atu eni ki ai, ko e ki’i tuai pē hono tukuange mai e pa’anga koe’uhi ko e hoko ko eni ‘a e Koviti 19, pea ‘oku kei, nau kei tatali pē ki ai, pea ‘oku fiema’u foki ke, ‘oku ‘i ai ‘a e lingi’anga veve ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki ‘i he fo’i luo ko ia ‘oku fai ai e lingi’anga veve fakakātōa he ‘oku fiema’u ke holosi ke malu, sima’i ‘o malu, pea faliki’aki e *plastic* totonu ko ē ‘oku me’a, koe’uhi ke malu ke ‘oua ‘e tafe ‘o uestia e ma’u’anga vai ko ē ‘a e ngaahi koló.

Pea ‘oku, ko e taha ‘oku ngāue foki ‘a e sioloki ‘a e va’a ko ē sioloki e Potungāue Fonua, ko nautolu ‘oku nau fai ko ē hono sivi ko eni ‘a e ma’u’anga, ‘a e vai ko eni ‘i he lingi’anga veve ke mahino ‘oku ‘ikai ke tafe ‘o uestia e ma’u’anga vai ko ia ‘a e ngaahi fonua, pea ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai pea ‘oku ‘i ai pē pa’anga ngāue ki ai ke nau ngāue’aki, ‘oku teuteu atu, nau teuteu atu ki he ngāue, mo e fiema’u ke toe fakatokolahi mai e kau ngāue, ‘io, ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ko eni. Pea ko e tahá ko e mahalo ko e konga lahi ‘o e, ‘o e, palopalema ‘o eni ko e ‘ikai ko ē ke toe fakahoko hono *recycle* ko ē ‘a e me’a ke kehekehe ‘a e nge’esi hina ko e kapá ko e veve kehekehe. Pea ‘oku fakahoko pē ‘enau ngāue pea ‘oku ‘osi ma’u mai mo e me’a, ngaahi me’a ngāue ka ko hono mo’oni ‘oku fakangatangata pē me’a ko ē ‘oku nau ala fai he koe’uhi ‘oku fiema’u ‘a e, ‘a e sekitoa pisinisi ia, *private sector*, ngaahi kautaha ko ia ke nau fakalele fakakomēsiale kae lava ‘o fakahoko e ngāue ko ia, he ‘oku fu’u lahi faufau e vevé ia. Kae kehe ko e, ka ‘oku fakahoko e ngāue ka ko e ...

<005>

Taimi: 1010-1015

Sea Komiti Kakato : ... ko ia, ko u, tau hoko leva ki he fika hono 4 'etau 'asenitá pea 'oku ou kole atu ki he Fakafofonga 'o e Vāhenga Tongatapu Fika 8 , kuo lahi fu'u 'a e taimi kuo 'oatu ki he Feitu'una. Pea ko u pehē 'i he tu'unga e fatongia e motu'á ni, telia na'a fakatonutonu au 'e he Hou'eikí 'eku fu'u 'ofa hulu pehē 'iate koé 'a e fu'u taimi lahi ko eni. Ka ke fakamā'opo'opo mai leva 'a ho'o me'a lipooti mālō. Hou'eiki, mou ki'i fakama'ama'a mālō.

Ngaahi fiema'u vivili Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 8

Semisi Fakahau : Fakamālō atu 'Eiki Sea tapu ki he Feitu'una, tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale 'Eiki ni, kae 'atā ke hoko atu mu'a hono fakahoko atu 'a e ki'i lipooti ko ení. Ko e, te tau kamata'aki pē ko e lipooti ko ia 'o e 2020 peesi 30, mou ki'i me'a hifo pē ki ai ko e peesi 32. Fekau'aki ia ko e me'a 'a e 'apiako lautohi ko ia Pule'anga ko ia Folahá 'oku 'asi ai pē. Ko e ki'i fiema'u tokoni pē ha palama ke fokotu'u fakalelei 'a e ongo tangikē vai na'e 'osi 'oange pē 'o fokotu'u pea 'oku 'ikai ke ngāue, mo e kole pē koe'uhi pē na'a 'oku 'i ai ha fakamatala 'e ma'u nai mei fē 'a e ngaahi fanga ki'i me'a va'inga 'e lava ngāue'aki 'e he kau ako tokamu'á. Ko 'ene 'osi pē ko iá pea 'oku tau hoko atu ai pē ki he peesi ko ia hono 42 'o e lipooti tatau pē, 'a ia ko e fakataha faka'osi ia ko ē na'e fakahoko ko eni 'i he vāhengá 'a ia ko e fakataha mo e kolo ko ia 'o e 'Eiki Nōpele Ma'afú. Pea ko e fiema'u vivili ia aí 'oku mahino pē ko e fiema'u pē. Poupou lahi 'aupito e kāingá ki he fakalelei 'a e senitā ko eni mo'ui lelei 'oku tu'u ko ia 'i Vaini pea 'oku 'osi fa'u pē tohi 'o 'ave ki he CEO ki he me'a ko ení.

Ko e ngaahi me'a kehé pē 'oku nau kole mai, ke ko e ki'i kole pē ki he Pule'angá ke nau toe kātaki pē 'o toe fakalelei'i ange mu'a e fakahokohoko 'o 'enau fakamahu'inga'i 'o e 'ū ngāue 'oku nau fakahoko ma'a e fonuá fakakātoa mo e ngaahi ngāue 'oku nau fakahoko ma'a honau ngaahi vaāhengá ke 'oua 'e fetuiaki, koe'uhí ke mahino pē ko e, koe'uhí ke mahino pē ko e taimi ko ia 'oku ngāue'aki ai pē 'a e pa'anga fakaluūkufua 'a e fonuá pea mahino ia ngaahi me'a ko iá. Pea kapau ko e tokoni pē ia 'a kinautolu pē, ki honau ngaahi vāhengá, ke mahino mai pē kia nautolu.

Ko e hoko hake pē ko 'enau kole, ko e founa fili Fale Aleá kole foki e kāingá na'a lava ke toe fakafoki pē ki he founa motu'á. 'Oku nau pehē pē 'oku fakatemokalati ange pē kapau 'e fakafoki pē ki he founa motu'á koe'uhi ke te fili pē 'a e kau Fakafofonga ko ē 'oku te loto ke ne fakafonga'i 'a hoto vāhengá pē ko kita pē ko e fonuá fakakātoa.

Sai, 'oku nau toe kole pē koe'uhí ke, na'a faingamālie pē ke fili mu'a 'e he kakaí 'a e Hou'eiki Nōpelé 'a ia ē 'oku nau fakafonga mai ko ia 'a e Hou'eiki Nōpele e Fonuá ki he Fale Alea 'o Tongá, 'e tokoni ia ke fakafonga'i 'e he Hou'eiki Nōpele 'a kinautolu 'a e kakai ko ia 'i he 'ū vāhengá.

Ko e polokalama palau foki 'a e Pule'angá sai pē kuo 'osi fakahoko 'a e ngāue ia ki heni, 'o kole ki he 'Eiki Minisitā ke ne tokoni mu'a ke solova atu 'a e palopalema ko iá. Pea ko e ki'i me'a ko ia he peesi 43 pē fika 5 'oku 'i ai e tangata'eiki maumau lao 'i Vaini, 'oku ki'i hoha'a ki ai e kāingá koe'uhi he 'oku tu'u hono 'api koló 'i he fo'i hala ko ē 'oku 'alu mei Vaini ki Lonogoteme. Hifo hifo e halá 'o 'alu fakatokelau ki Longoteme, pea 'oku hanga 'e he tangata'eiki ko ení 'o 'aa'i hono 'api pea toe 'aa'i mo e fu'u kongá lahi ia 'o e matātahi ko ia 'o e koló. 'A, 'a ia pea 'oku faingata'a leva ki he kakaí ke nau fe'alu'aki 'i he'enau fie 'alu ko ē ki tahí, mo 'uta koe'uhí...

<008>

Taimi: 1015-1020

Semisi Fakahau: ... hangē ko e 'ā ko eni pea na'e fai 'enau lāunga ki he Pule'anga pea na'e fai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Minisitā ko ē 'o e Fonua ki he tokotaha ko eni 'o 'ave 'ene tu'utu'uni ki

ai 'o fakahoko ki ai 'oku ta'efakalao 'ene fakahoko 'ene fa'u 'ā ko eni 'oku, ne hā 'i he kongā ko ia 'o e Pule'angá. Kai kehe ko e a'u mai ki he 'aho ni 'oku kei tu'u pē 'ā ia 'a e tangata'eiki ko eni 'oku te'eki ke to'o ia 'a ia ko e me'a ko ia 'e tuku pē ki he 'Eiki Minisitā Fonuá ke ne toki vakai ki ai.

Ko e hoko mai pē ai ko e 'apiako lahi taha eni he vāhenga eni peesi 45 'a e 'Apiako apiako Lautohi lautohi Pule'anga ko ia pea mo e *Middle School* 'oku fakataha pē 'a e *Middle School* pea mo e 'Apiako apiako Lautohi lautohi pea ko e 'apiako lahi taha eni pea 'oku fe'unga 'a e tokolahi mo e toko 362 'a ia ko e tamaiki tangata 'e 184, tamaiki fefine 'e 178 kai kehe ko e fakaikiiki hifo ia ko ē 'o e 'alu hifo ko eni pea 'oku 'i ai e fiema'u vivili 'a e 'apiako ko e 'uluaki pē ko e fiema'u e ki'i misini *photocopy* fo'ou ke tokoni mei koe'uhí he 'oku fu'u lahi 'aupito 'a e ngāue 'a e kau faiako 'oku nau fiema'u ke tokoni ange kiate kinautolu. Ko e tahá fiema'u 'a e uaea 'ā ke 'aa'i fakakātoa 'a e 'Aapi Llautohi pea koe'uhí ke malu 'a e fānau ako pea malu mo e 'apiako, kau faiakó pea 'ikai ngata ai kae 'oua 'e toe hū 'a e fanga monumanú hūfanga he fakatapú ki he loto 'apiako 'o maumau'i 'a e 'apiakó.

Ko e taha ko e loto 'apiako 'i he vaha'a ko ia 'o e 'ū fale akó 'oku ma'ulalo 'aupito e kelekele ko ia pea ko e taimi ko ē 'oku 'uha lahi ai kuo fonu ka 'oku vai 'aupito faingata'a ki he fe'alu'aki ko ē 'a e kau faiako mo e fānau akó 'a ia 'oku nau kole ke 'i ai ha kelekele ke tanu fakatokalelei koe'uhí ke tafe 'a e vai ki tu'a kae mātu'u 'a e kongā 'api ke faingofua kia kinautolu. Pea 'oku nau kole pē ko e fokotu'u e 'ā hū'anga ki he loto 'apiakó mo e matapā 'uhī ke lava ke loka ke malu 'a e 'apiakó. Pea tanu mu'a mo e hala ko ē 'oku lele ki he 'ū 'apiako tautautefito ki he 'ū faleako fo'ou na'e langa 'e he *World Bank* koe'uhí ke 'alu 'a e hala 'o 'alu 'o a'u ki ai pea 'ai hifo 'o valitaa'i koe'uhí ke 'oua 'e efua 'a e halá 'i he taimi ko ia 'oku la'ā ai he 'e uesia 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e fānau ako. Pea fiema'u ko e fale motu'a, fale ako motu'a na'e 'ikai kau ia he fakalelei'i ko eni he pangikē ka 'oku kole ke fai e tokoni ki ai koe'uhí ke fakalelei'i he 'e ngāue'aki ia 'e he ako tokamu'a.

Pea ko e faka'osi pē ko e fiema'u ke 'i ai 'a e fale nofo'anga fakafiemālie fo'ou ke fokotu'u ia 'i he 'ū fale fo'ou ko eni na'e langa 'e he *World Bank* he koe'uhí ke ngāue'aki he kau faiako mo e fānau ako he 'oku fu'u mama'o 'a e fale ko ia 'a e 'ū fale ako ko ia mei he fale nofo'anga fakafiemālie ko ē 'oku nau ngāue'aki pea ko e taimi 'oku 'uha ai 'oku 'ikai ke lava ha fe'alu'aki. Ko e me'a pē ia 'oku fekau'aki mo ia ka tau hoko atu ki he hoko mai peesi 48. Ko e na'e fai foki mo e 'a'ahí 'o kau ki heni 'a e 'Apiako Lautohi ko ia 'a e Siasi 'Ahofitú 'a ē 'oku tu'u ko ē 'i Piula. Pea ko e kole 'a e mahino pē 'a e 'ū fakamatala ko eni ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'apiako, kau faiako mo e fānau ako ka ko e si'i kole ko eni 'a e kau faiako, puleako mo e kau faiako ke fai ange mu'a ha tokoni ko e ki'i me'a pē 'e tolu fiema'u mo e matapā ke fokotu'u ke loka e 'ā koe'uhí ke malu'i 'a e ke malu 'a e fānau mo e kau faiako 'i he 'apiakó he 'oku, pea fakalelei'i mo e 'ā ko eni 'a lolotonga he 'oku 'uhī 'oku 'i ai 'a e kau inu konā ia 'oku nau ngāue'aki 'a e tu'a 'ā pē pea 'oku lahi e maumau pea nau maumau'i ai mo e naunau 'a e 'apiakó mo e ngaahi me'a ko ia.

Ko e me'a fekau'aki ko eni mo e matapā ke loká na'a ku lele atu 'i he 'aho Tokonakí ki Hahake 'o fakatokanga'i hake kuo fokotu'u 'osi fokotu'u 'a e matapā ia ko ia 'a ia ko e ko u tui mahalo na ko e ngāue ia 'enau *PTA* pē ko e ngāue pea 'a e siasi 'o tokoni fokotu'u ia. 'A ia ko e me'a pē 'oku nau fiema'u ke fakalelei'i ange 'a e uaea ko ē 'ā ke mahino 'oku malu pea ...

Taimi: 1020-1025

Semisi Fakahau: ... ko e taha e me'a mahu'inga ko ē 'oku nau, 'io, nau kole mai ko e, kuo 'osi tanu maka e hala ko ē ki he loto 'apiako, ka 'oku fiema'u ke valitaa'i e, 'uhi he 'oku tāfea ko 'ene 'uha lahi pē kuo tāfea 'a e maka, makamaká ia kae, 'o faingata'a leva 'a e 'apiako, pea ko e taha ko e taimi ko ē 'oku la'ā ai 'oku efua 'a e 'apiako, uesia 'a e mo'ui lelei 'a e fānau. Pea 'oku nau kole mai ke 'ai mu'a hono valitāaa'i kuo 'osi fai e tanu ka 'oku kei fiema'u pē ke ki'i valitaa'i pē, ke 'oua 'e efua.

Pea ko e me'a fakamuimui, mahu'inga 'aupito 'aupito eni pea na'e 'osi 'ai pē 'a e tohi 'e he motu'a ni 'o fai e kole ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ko e fiema'u ha tau'anga pasi ke ōatu e ki'i fānau 'o nau nofo ai 'o talitali koe'uhi ke toki a'u mai ko ia 'a e mātu'a pē ko e me'alele 'oku nau fononga ai ki he, he ko e ki'i 'apiako ko eni 'oku lahi 'aupito 'a e fānau ako 'oku ha'u mei he ngaahi kolo kehekehe, 'oku 'i ai e ngaahi kolo ia 'oku 'ikai ko e kolo ia he vāhenga 'oku ha'u 'a e fānau mei ai. Pea ko e taha ko e 'apiako pē eni 'oku tu'u e polisi mei he kauhala ko ē he tafa'aki fakatonga 'o e Hala Taufā'āhau, pea fehangaaki pē mo e ki'i 'apiako lautohi 'i he tafa'aki fakatokelau. 'A ia ko e 'apiako pē eni mei Niutōua 'o lele mai 'o a'u mai ki Tongatapu 8 ko e taha pē eni 'a e 'apiako 'oku fehangaahangai ai 'a e kolisi' pea mo e ki'i 'api lautohi, pea 'oku 'i ai e fiema'u ia ke 'ai ha tau'anga pasi, tali'anga pasi, koe'uhí ke malu ai 'a e fānau.

Sai tau hoko atu ki he, ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai ko eni 'a e ngāue ko ē ki he 2, 'io 'o e lipooti 2020, ka mou fakamolemole pē ka tau, ka tau foki ki he 2019...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga kuo ke a'u ki he tu'unga e aofangatuku, fo'i faka'osi eni 'e 3 ho'o me'a. Me'a mai.

Ngaahi fiema'u vivili Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019 – Tongatapu 8

Semisi Fakahau: Mālō, mālō 'aupito Sea. Ko e mahu'inga 'aupito 'a e me'a ko eni ko e peesi ko eni ko e peesi 11, 'oku hā na'e fai 'a e 'a'ahi ki Tapuhia ko e linga'anga veve eni ko ē 'o Tonga ní kātoa, fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito eni, pea lahi 'a e ngaahi fiema'u, ka na'a mau 'i ai 'oku 'i ai 'a e fiema'u tokoni 'aupito 'aupito ke fakahoko hono fakalelei'i 'a e lingi'anga veve ko eni, fiema'u e teunga e kau ngāue ke fakalelei'i, ke ma'u e teunga totonu ke nau malu 'enau ngāue, fiema'u mo e kau 'enisinia kae kehe kuo 'osi fakahoko e ngāue ko ia, fakahoko mo e ngāue ko eni ki he kau 'enisinia ke nau tokanga'i hono ngaahi ko ia 'a e 'ū loli uta vevé, he 'oku 'uhi he 'oku lahi 'ene maumau 'a e 'ū loli pea fu'u motu'a, ka 'oku 'osi 'i ai e pa'anga mei he ADB 'oku 'i he Pule'angá pē, ka 'oku nau hanga atu eni ki ai, ko e ki'i tuai pē hono tukuange mai e pa'anga koe'uhí ko e hoko ko eni 'a e KOVITI-19, pea 'oku kei, nau kei tatali pē ki ai, pea 'oku fiema'u foki ke, 'oku 'i ai 'a e lingi'anga veve 'oku 'ikai ke ngāue'aki 'i he fo'i luo ko ia 'oku fai ai e lingi'anga veve fakakātoa he 'oku fiema'u ke holosi ke malu, sima'i 'o malu, pea faliki'aki e *plastic* totonu ko ē 'oku me'a, koe'uhí ke malu ke 'oua 'e tafe 'o uesia e ma'u'anga vai ko ē 'a e ngaahi koló.

Pea 'oku, ko e taha 'oku ngāue foki 'a e sioloki 'a e Va'a ko ē Sioloki e Potungāue Fonua, ko nautolu 'oku nau fai ko ē hono sivi ko eni 'a e ma'u'anga, 'a e vai ko eni 'i he lingi'anga veve ke mahino 'oku 'ikai ke tafe 'o uestia e ma'u'anga vai ko ia 'a e ngaahi fonua, pea 'oku fai 'a e ngāue ki ai pea 'oku 'i ai pē pa'anga ngāue ki ai ke nau ngāue'aki, 'oku teuteu atu, nau teuteu atu ki he ngāue, mo e fiema'u ke toe fakatokolahi mai e kau ngāue, 'io, 'oku fakahoko 'a e ngāue ko eni. Pea ko e tahá ko e mahalo ko e kongá lahi 'o e, palopalema 'o eni ko e 'ikai ko ē ke toe fakahoko hono *recycle* ko ē 'a e me'a ke kehekehe 'a e nge'esi hina ko e kapá ko e veve kehekehe. Pea 'oku fakahoko pē 'enu ngāue pea 'oku 'osi ma'u mai mo e me'a, ngaahi me'angāue ka ko hono mo'oní 'oku fakangatangata pē me'a ko ē 'oku nau ala fai he koe'uhí 'oku fiema'u 'a e, 'a e sekitoa pisinisi ia, *private sector*, ngaahi kautaha ko ia ke nau fakalele fakakomēsiale kae lava 'o fakahoko e ngāue ko ia, he 'oku fu'u lahi faufau e vevé ia. Kae kehe ko e, ka 'oku fakahoko e ngāue ka ko e ...

<005>

Taimi: 1025-1030

Semisi Fakahau: ... me'a 'e taha 'oku fiema'u lahi 'e he *Waste Authority* fiema'u ha mataotao ia ke ha'u 'oku ne 'ilo lelei 'a e ngāue koe'uhí ke ne hanga 'o fale'i nautolu 'i hono fakahoko 'a e ngāue fakaikiiki ko ē ngāue 'oku fakahoko. Kai kehe 'e toki fai ki ai e ngāue.

Sai ke tau hoko atu pē ko e, ...na'e toe fai foki mo e 'a'ahi ki 'api pōpula ki Hu'atolitoi mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e 'a'ahi ko eni mo e ngaahi fakamatala ko ē 'oku ma'u mai 'ene nau faka'amu 'a kinautolu ko ia 'a e kau ngāue komisiona 'oku nau fakahoko ko ē 'a e ngaahi fatongia ko eni he koe'uhí ko e, mahalo 'oku nau mea'i tau mea'i kotokotoa pē ko 'ene 'alu pē ko ē 'a e feme'a'aki 'o a'u 'o me'a fekau'aki mo e kau pōpula pea 'oku 'ikai leva ke tau toe, ... 'oku fakanatula pē 'ikai ke tau hoha'a ki he ngaahi me'a pehē. Ka 'i he'ene pehē 'oku 'i ai 'a e tu'unga ai 'oku uestia ai kinautolu ka 'oku nau kole koe'uhí ke fai ange mu'a ha tokoni ke feinga'i ke fai ha fakalalakaka hake 'a e 'api nofo pōpula 'a e ngaahi pilīsone koe'uhí ke lava ke nau malava 'o tauhi 'iate kinautolu 'a e kakai ko ia 'oku nau 'alu ko ē ki he pilīsone hangē pē ko e ngaahi langa fakalalakaka 'oku fakahoko ia 'i he ngaahi, 'i he Fakamaau'anga mo e me'a pehē koe'uhí ke fakaa'u ange kia kinautolu. Mahu'inga 'aupito ke fai ha tokonia 'a e kau 'ofisa mo e fakahoko ko ia honau fatongia pea 'i he'ema'u 'a'ahi ko eni 'o sio ki ai 'oku mau fakamālō'ia lahi 'aupito 'aupito ki he ngāue lelei 'oku fakahoko ko eni 'e he kinautolu ko eni 'oku nau fakahoko fatongia 'i he pilīsone.

Ko e pilīsone fika 1 mo e 2 'oku tu'u he taimi ni 'oku toko 3 pē ki he toko 4 'i he loki ka 'oku fiema'u ke 'ai ke toe lahi ange ke toe fa'u ha ongo fale fo'ou koe'uhí ke lahi ange 'a e 'ū loki koe'uhí ke 'oua 'e tuku 'o fu'u tokolahi 'a e kau faihia 'i ha loki pē 'e taha he 'e fakatu'utāmaki pea 'ikai ke ngata ai 'oku fiema'u ke tauhi ke ma'a 'a e fale ko ia 'oku tuku ai kinautolu.

Ko e taha foki ko e, 'oku 'i ai 'a e pilīsone malu ko e pilīsone ko ia 'e 'i ai pē 'a e fanga ki'i toko si'i 'oku fiema'u ia ke fakamavahe'i 'oua 'aupito 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke nau tuifio mo e toenga ko ia e kau ngāue...

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'una Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Kole atu pē ki he Fakafofonga mu'a ke ki'i ngata pē he ngaahi kolo kae tuku atu e ngaahi potungāue ia 'oku 'i ai pē taimi *annual report* 'a e kau 'Eiki Minisitā ki ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito e me'a fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia. Hou'eiki Fakafofonga ...

Semisi Fakahau: 'Io.

Sea Komiti Kakato: ... taha ke mahino kia kimoutolu mou 'a'ahi 'i ai pē me'a 'oku 'a'ahi fekau'aki mo e fai'anga fili mo e 'ū me'a pē ia ko e 'ū me'a pē ia 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke tau toe anga'i 'etautolu ia na tau mo'ua ai, me'a mai.

Semisi Fakahau: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Sea. Ko e ki'i, ko eni ko u a'u mai ki he fakamuimui. Ko e fiema'u fakalelei'i ko ē 'a e pilisone kakai fefine ko e tu'u he taimi ni 'oku toko 14 'a e tokolahi taha ko ē 'a e kakai fefine 'oku 'i ai, ka 'oku fiema'u e fale 'oku toe lelei ange pea toe lahi ange koe'uhí he ...

'Eiki Palēmia: Sea 'oku 'ikai pē ke talangofua e Fakafofonga ia ki ho'o tu'utu'uni. Ke tu'utu'uni pē koe kae kei hoko atu pē. 'Oku hangē pē ha me'anoa pē ho'o me'a mai 'au Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: ...Mo'oni 'aupito e 'Eiki Palēmia.

Semisi Fakahau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hangē ko 'emau ki'i lotu 'i Fātumu ko ho takamilo faka'osi eni. 'E Fakafofonga 'oku ou puke heni e Tohi Tu'utu'uni kuo 'oku ke ofi koe hoku 'aofinima he taimi ni.

Semisi Fakahau: Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Ka 'oku ou faka'apa'apa ki ho ta'u fakamolemole atu.

Ngaahi fiema'u vivili - Malapo

Semisi Fakahau: Mālō 'aupito, mālō 'aupito 'Eiki Palēmia mālō 'aupito e fakatokanga ka 'oku sai pē ko eni 'oku tau hiki atu eni ki he kolo ko ia ko Malapo. 'Oku meimei ko e me'a tatau pē fiema'u ko ia ke fakalelei'i e maama hala ko e halapule'anga. Ko e, 'ikai ke ngata ai ko e kau toutai 'oku 'ikai ke me'a heni 'a e 'Eiki Minisitā koe'uhí na'e fai e 'a'ahi ki ai 'o sio ki he maumau ko ia na'e fakahoko 'e he Saikolone *Gita* ki he ngaahi naunau 'a e kau toutai pea 'oku te'eki ai 'ikai ke toe fai ha foki ange 'a e kau ngāue ia ke fai ha tokoni kia kinautolu, ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha ngaahi fu'u me'a mahu'inga kehekehe he koe'uhí he 'oku 'osi fakaongo atu pē 'i he lipooti ko eni 'o e 2020...

<007>

Taimi: 1030-1035

Semisi Fakahau : ... pea 'oku sai pē ke tau hoko atu ai pē.

Ngaahi fiema'u vivili - Longoteme

Ko e peesi 19 'a ia 'oku fekau'aki pē eni pea mo e kolo ko ia ko Longotemé. Ko e toe fakamanatu ai pē 'Eiki Palēmia 'a e kole ko ia mei he kāingá ke fai ange mu'a ha tokoni ke fakalelei'i 'a e hala ko ia ki Kauvaí. Pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u me'a kehe, mahu'inga kehe ke fakahoko, ko 'ene fiema'u pē honau holo fakakolo ko e, 'io holo fakakolo ka 'oku nau fiema'u mai ke fai 'a e fetu'utaki ki he 'Eiki Nōpelé ke tokoni 'o 'oange hanau ki'i kongá kekele ki ai.

Ko e ki'i me'a 'e taha 'oku mahu'inga fakamuimui pē ia. 'Oku ...

Sea Komiti Kakato : Hou'eiki Fakafofonga ko e me'a fekau'aki mo e kekele ha ma'u tofi'a pē ko e Tu'i pē ko e Pule'anga ko e me'a ia ki he 'Ofisi 'o e Fonuá 'oku 'ikai ke kau ai 'a e Fale Aleá ia ke tau alea'i ha kekele 'o ha ma'u tofi'a pē ko e Pule'angá 'i he Fale ko ení. Mou mea'i pē fakangatangata e ngaahi kupu 3 e Konisitūtone 'oku 'i ai pē hono fakangatangata 'o 'etau ngāué. Me'a mai.

Semisi Fakahau : 'Io mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ko e ki'i me'a pē 'e tahá nau kole atu pē 'a e kāingá ke 'oange mu'a ha fakamatala ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai ko ena 'a hono teuteu ko ena ke langa 'a e hala fakakavakavá he 'oku nau fiema'u ke teuteu atu 'enau langa fakalalakaká fekau'aki mo ia he 'e uesia foki 'a e koló he me'a ko ení. Pea ko e tahá pē fekau'aki pea mo e fale *pack* ko ia ko ē 'o e koloá ke 'avé. Kuo 'osi hanga foki 'e he 'Eiki Nōpele Ma'afu 'o tuku mai e kongá kekele 'i tu'a Tolitoli hanga atu ko ia ki he Luna. Pea 'oku, ko e toe pē ia ki he potungāué ke nau toki fakahoko 'enautolu 'a e langa ko ia 'o e *pack house*, ke ngāue'aki pea ke fengāue'aki lelei pea mo e tu'u ko ia 'a e hala fakakavakavá, vave 'ene a'u ki Kuini Salote 'a e uta ko ia 'o e ngoué.

Kae sai ka tau hoko atu ko e

Sea Komiti Kakato : Toe pē ho'o miniti 'e 2.

Semisi Fakahau : Ko e.. 'io, ko Vainī.

Sea Komiti Kakato: Toe pē miniti 'e 2.

Semisi Fakahau: 'Io.

Sea Komiti Kakato: 'Osi leva ho'o taimí. Mālō.

Ngaahi fiema'u vivili - Folaha

Semisi Fakahau: 'Io ko e, 'io ko e kolo ko ia ko Folahá na'e fokotu'u mai mei ai ke tokoni ange 'a e, ko e kau 'ofisakoló mo e pule fakavahé koe'uhi 'oku lahi ange 'a e ngāue pea 'oku fakalalakaka 'a e ngāué mo e tu'unga ko ē 'o e ngāue 'oku fakahokó. Fiema'u mu'a ke toe tukuhake mu'a 'a e, 'a

e maheni ngāue pea mo e tu'unga fakaako ko ē 'oku totonu ke nau ma'ú he 'e tokoni lahi ia ki he fakahoko ko ia honau ngaahi fatongiá he taimi ko ia 'oku fili ai kinautolú, koe'uhi ke ma'u ai 'a e kakai, he 'oku ma'u pē 'a e kakai ia ko iá 'oku lahi pē 'ia kinautolu pea 'e lava pē 'o faingofua ke ma'u kinautolu. Sai ia.

Pea ko e ki'i me'a fakamuimuí pē, ko e kole pē 'a e kāingá mei he ngaahi koló. 'Oku, ko e lele ko ia ē 'a e *health centre* koe'uhi 'oku tāpuni pē foki ia 'i he efiáfí. Koe'uhi 'oku 'i ai pē 'a e taimi 'oku 'i ai pē ha ki'i toko si'i pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau me'alele mo e me'a pea 'oku fa'a hoko 'a e faingatamaki pē ko e ongo'i puke 'i he taimi po'ulí. Ko 'enau faka'amu pē ha founa 'e lava ai ke nau kei lava pē 'o fetu'utaki pea mo e kau ngāué koe'uhi ke nau tokoni ange koe'uhí 'e faingata'a ange 'a e feinga mai ki Vaiolá. Ko e mahalo ko e ki'i me'a fakamuimuí pē ia 'e Sea.

Pea ko ia 'oku ou fakamālō lahi atu. Tuku 'a e fakamālō ki he 'Eiki Nōpele Luani mo hono kāinga 'i Malapó pehē foki ki he 'Eiki Nōpele Ma'afu mo hono kāinga 'i Vainí, 'Eiki Nōpele Veikune mo hono kāinga 'i Longoteme, Lufe mo Tupouleva mo hono kāinga 'i Folaha. Pehē foki kia Tupoumaālohi pea mo hono kāinga 'i Veitongo mo Matafahi mo e kāinga mei Nukuhetulu, kau 'ofisakoló mo e kau pule fakavahé. Fakamālō lahi 'aupito 'aupito 'i he'enau tokoni mo 'enau poupu 'i he ngaahi fakataha ko ia kuo lava, lava lelei 'aupito 'aupito. Pea ko eni kuo tuku mai pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei. Ko e 'osi ko eni 'a hono tali 'a e lipooti ko ení...

<008>

Taimi: 1035-1040

Semisi Fakahau: ... pea 'e malava ke 'i ai 'a e faingamālie ke hanga 'e he Pule'anga 'o ngāue ke fakafeau 'a e ngaahi fiema'u vivili ko ia kuo nau tuku mai 'i he lipooti ko ē ngaahi fakataha mālō ko e ngata'anga pē ia Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga 'o e Tongatapu Fika 8 pea ko u lave'i kuo maama lelei ho'o Lipooti 'Aa'ahí pea ko e lipooti taimi lōloa taha eni mahalo kuo miniti 'i he 'A'ahi faka-Fale Alea 'i he Fale Alea ni. Pea ko u lave'i kuo fakatokanga'i 'e he Pule'angá 'a ho'o me'a pea maama lelei pea ko hono toe fakatokanga pē ia ki he Pule'anga ke toki fai hano fakakakato 'a e ki'i me'a na'a ke me'a ki ai mo e kāinga 'i he 'a'ahi na'a ke fai, mālō e lipooti lelei kae tamate'i mai ā ho maama, 'oku 'i ai ha feme'a'aki? Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Kole ke fakatokanga'i Pule'anga ngaahi fiema'u vivili he tafa'aki e ako Tongatapu 8

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Mālō ho laumālie ki he pongipongi ni fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti kae 'uma'ā 'a e faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki Nōpele mo hoku kaungā Fakafofonga. 'Eiki Sea ko u kole pē ke u 'oatu pē mu'a ha ki'i fakalavelave nounou 'o fekau'aki mo ha taha 'o e ngaahi kaveinga 'oku 'asi hake mālohi 'i he lipooti ko eni. Pea 'oku ou tui 'e pehē pē foki pea mo e ngaahi vāhenga kehé. Pea 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā Ako ke laumālie lelei pē mu'a kae fanongoa 'a e tautapa pea mo e kole na'e fakahoko atu ke fakatokanga'i pē pea 'oku mahino pē 'oku nounou hotau ivi ka ko e ui pē eni ke fakatokanga'i pea 'oku tupu eni Sea 'i he ngaahi *issue* 'oku 'ohake fekau'aki mo e akó.

‘A ia ‘i he lipooti ko eni ‘oku ou laulau ‘oku kamata mei he peesi 14 lahi ‘aupito ‘a e ngaahi *reference* ki he ako mahalo kuo a’u pē ‘o tu’o hiva 9 kau pē ‘a e ngaahi, 14 peesi 19 peesi 20 lave kotoa pē ki he akó mo e ngaahi fiema’u vivili ‘a e ngaahi ako kehekehe peesi 25 peesi 26 fiema’u ‘a e Lautohi lautohi Pule’anga pule’anga ko e *Middle School* pea ‘oku a’u mai Sea ki he peesi 48.

Taukave ke fakatokanga’i mo tokonia ngaahi ‘apiako ta’efakapule’anga

‘Oku ou loto ke fai ai ha ki’i fakalavelave ko e ako ‘a e siasi ka ko e ‘Apiakoteu ‘a Piula. Pea ‘oku fai ai ‘a e tokanga Sea ko hono ‘uhinga ko e ngaahi ako ta’efakapule’anga. ‘Oku tupu pē eni Sea ko hono ‘uhinga ko e Lao ko ē ‘o e Ako kupu 3. ‘Oku ne hanga ‘e ia ‘o tuhu’i mai ko e akó ko e totonu, *right to education*. Pea ko u kole pē ke u lau atu mu’a ‘a e kupu 3 ko ē ‘o e Lao ki he Akó ‘a ia ‘oku faka-Tonga ‘oku pehē totonu ki he ako ‘i Tonga. Kupu 1, kuo pau ki he tamasi’i kotoa ‘i Tonga ke ne ma’u ‘a e totonu ke ma’u ha ako lelei. Pea angalelei pē Sea kau ‘oatu pē mu’a ‘a e faka-Pilitāina ‘oku nounou. *Every child in Tonga shall have the right to receive a quality education*. ‘A ia ‘oku ‘uhinga Sea ‘a e fakatangi ko eni ke fakatokanga’i mu’a ‘a e ngaahi ‘apiako ta’efakapule’anga ke tokonia ‘oku ou lave’i pē ‘a e, na’e fai ‘e he Pule’anga ‘a e ngāue lelei ki heni pea ‘oku hokohoko atu ‘o hangē ko ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako ‘i he ngaahi ‘aho si’i kuo hilí pea ka ‘oku pehē ‘a e ui mo e kole pē ke fakatokanga’i ange ko e fua fatongia ‘oku fai ‘e he Lou ‘Olive ‘o e Siasi ‘oku tuhu mai foki ia ko e totonu ‘oku talamai ia ko e totonu ke ako’i e fānau. ‘A ‘a ia ‘i he’ene pehē ko ‘ene fokotu’u pē ‘o *mandate* ko ‘ene *mandate* pē ‘e he lao ko e totonu Sea ki he ako ‘oku totonu leva ke ‘i ai ha pa’anga toe fakahoko ‘aki ‘a e tu’utu’uni ‘a e laó pea ‘oku ‘i ai ‘a e kole ki he Pule’anga ke fakatokanga’i ange mu’a ka ‘i ai ha taimi ‘e lahi fe’unga honau ivi pea fakatokanga’i ange na’a lava ke hiki ‘a e tokoni ki he ngaahi ‘apiako ‘oku ou lave’i pē ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ko e taimi ke fai ai ‘a e ako mei he ta’u 4 ki he ta’u 18. Pea ‘e ui leva ‘a e fehu’i pē ko fē feitu’u ‘oku fai ki ai e tokoni. ‘A ia ko e fo’i *range* ia ko ē ‘oku totonu ke tokoni’i fakapa’anga kotoa ‘o tatau pē ‘i he ...

<009>

Taimi: 1040-1045

Mateni Tapueluelu: ... siasi mo e Pule’anga he ko e tu’utu’uni ia ‘a e lao, mahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fonua pehē ni ko ‘enau *mandate* pē he lao ke, ko e totonu ia ke fai e ako a’u ki he ngaahi ta’u pau pea ‘oku hanga leva ‘e he Pule’angá ‘o tokoni’i kakato ‘a e ngaahi ako kotokotoa pē ‘o tatau pē pe ko e siasi pē ko e Pule’anga ke fakapapau’i pē ‘oku ‘avea ‘a e me’a ‘oku tuhu’i mai ‘e he lao ke a’u ‘o hoko ‘o kakano. ‘Oku pehē ‘a e ui, pea ki he Pule’anga pea mo e fakamālō atu mahino pē ia ‘oku ‘ikai ke ta’etokanga’i, fakamālō atu ‘Eiki Minisitā Ako ‘i he fua fatongia lelei ka ko e ki’i ‘oatu pē homau loto ‘e ‘Eiki Sea mei he lipooti ko eni ‘oku ‘ohake, pea ‘oku ‘i ai e fakamālō lahi ki he Fakaafongia ‘o Tongatapu 8, ‘i he ‘a’ahi fakaikiiki lahi pehē Sea mo Hou’eiki ‘oku lava ‘o lipooti mai ki he Fale Alea ‘o Tonga, pea tau pehē pē Sea, lau pē eni ia ko e Lipooti ‘A’ahi Faka Fale Alea mo e fakamatala fakata’u, pea ‘oku fakamālō atu Sea mo e fokotu’u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Tongatapu 4, ka ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā Ako ke fai ha fakamaama ki he me’a ‘oku fai ki ai e hoha’a mo e lipooti.

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō e fakamaama.

Tali Pule’anga ki he ngaahi fiema’u vivili fekau’aki mo e ako

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu’una Sea. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato, pea, Sea te u ki’i lavelave pē ke ‘uhinga ki he ako Sea. ‘I he pongipongi ni he 10 ‘oku fakaava ai e ako tokamu’a ‘i Fāhefa, pea kio ‘aefiāfi toe fakaava ai mo e ako tokamu’a ‘e taha ‘i Matahau. Ko hono fika 30 ia e ako tokamu’a ‘oku fokotu’u ‘e he Pule’angá ‘i he ta’u ni pē, ko e ‘uhingá pē ko hono tuli, tulituli ‘o e taumu’a ko eni ‘oku fai ki ai e feme’a’aki, ‘a e fiema’u ko ē ke ‘i ai ha fa’ahinga, ha faingamālie ke ako’i pea ako’i lelei ‘etau fānau. Hangē pē ko ia ‘oku ou toutou fa’a lave ki ai Sea, na’e kamata’angá na’e fai e tokanga lahi ki ai e Pule’angá ‘Eiki Sea, he na’e pēseti pē ‘e 30 ‘o kinautolu ‘oku tonu ke ako ‘i he ta’u ko eni na’e ako, pea ko e faka’amu ia ‘a e Pule’angá na’a lahi ange ko ē hono fokotu’u e ngaahi ‘apiakó ofi ange ki he mātu’a ‘ofi ange ki he koló, ‘e faingamālie ai ke ‘omai ai he ‘e kau tauhi, he mātu’a mo e kau tauhi fānau ‘enau fānau ke ako’i, ko e ‘uhingá pē hangē pē ko ‘eku lau ‘anenai ko e tulituli ko eni ki he taumu’a ke ma’u ha ako lelei he hako tupu ko ē ‘o e fonua.

Fe’unga \$8 miliona ‘ave Pule’anga ki he ngaahi ako siasi

Taimi tatau pē ki he mahu’inga ‘aupito pē tokoni’i ‘a e ngaahi ako ‘a e, tau pehē *non-government school*, pē ko e ngaahi ako ‘a e siasi, hangē pē ko ē ‘oku ou toutou fa’a fakahoko atu heni Sea, ta’u kotoa pē pa’anga ‘e 8 miliona, pa’anga ‘e 8 miliona Sea ‘oku ‘ave ‘e he Pule’angá ki he ngaahi ako ‘a e siasi. ‘Oku ‘ikai ke kau ai e ako ia ‘a e Pule’angá, fai’aki pē patiseti ko ē ‘oku tali ‘e he Feitu’una pea mo e Fale ‘Eiki ni, ka ‘oku ‘ave leva tānaki ki ai 8 miliona mei ai ‘oku ‘ave ki he ngaahi ako ‘a e siasi.

‘Oku ou fa’a fakahua’aki pē Sea pea kātaki pē kae fakahoko atu, ko e te u langa ko eni ‘o e *side school* fo’ou, na’e *tender* na’e ofi ‘i he 8 miliona, ka ‘oku ki’i hongehone he taimi ni ‘ikai ke ‘i ai ha seniti Sea, kei fai e ngāue ki ai hei’ilo na’a ma’u mai ha ki’i pa’anga mei ha ngaahi feitu’u kehekehe. ‘A ia ko ‘eku fakafuofua ‘Eiki Sea ko e ta’u kotoa pē ko e pa’anga na’e mei langa’aki ‘a e *side school* ‘i he ta’u, 8 miliona ‘oku ‘ave ke tokonia ‘etau kau fānga tokoua ‘etau fānau ko eni ‘oku ako ‘i he ngaahi ako kehe ‘a e siasi.

Te u hoko atu ai pē ki he me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga fika 8, ke ‘i ai ko eni e ngaahi fale fakafiemālie pē ko e hūfanga pē ‘i he fakatapu falemālōlō. Sea ‘oku fai e ngāue ki ai kātoa e ngaahi langa fo’ou ko eni na’e fai ko eni ‘e he Pule’anga, ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘e fakakakato mo e ngaahi falemālōlō ke ‘alu fakataha mo ia ‘oku mahino ‘oku tokolahi ange fānau, pea ‘oku fiema’u ke toe lelei ange ‘a e ngaahi *facility* pehē ni, ‘oku ‘ikai ke ngata pē ko e ‘uhinga ‘oku ma’a, ka ‘oku sai ki he mo’ui Sea ke fakalelei’i ‘a e tafa’aki ko eni.

‘A ia ko e *Wash Facility*, kātaki pē he ngāue’aki e lea fakapālangi, pē ko e ngaahi falemālōlō Sea pē ko e fale fakafiemālie ange ‘e 18 ‘e toe fokotu’u ‘i he ngaahi māhina ko eni ka hoko maí Sea, ko e ‘uhingá pē ko e me’a ko ē na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofongá.

Ko e t̄naki atu p̄e Sea ki he ngaahi me'a ko eni hangē ko e 'ai e 'ā, 'oku ou tui au 'e Fakafofonga na'e 'uhinga 'enau 'ohake ke ke tokoni mai mei he pa'anga 'a e *constituency fund* ke fakatonutonu'aki e ki'i la'i uaea p̄e ko e ki'i kapa p̄e ko e hā ke malu ai 'a e ngaahi fanga ki'i 'apiako, 'oku 'i ai p̄e 'a e feinga 'a e potungāue, ka 'oku mahu'inga 'aupito 'a e fengāue'aki ko eni mo e *PTA* kae 'uma'ā e kau kolisi tutuku 'i he ngaahi tafa'aki pehē ka pea ko e ngaahi me'a anga maheni p̄e ia pea ko e ngaahi anga ngāue anga maheni p̄e ia 'a e tau pehē to'o e Pule'angá he tafa'aki ko ē kae ala mai ha ...

<005>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Ako: ... 'a e mātu'a he *PTA* kae 'uma'ā 'a e kolisi tutuku ko 'enau fai e ngaahi ngāue pehē, ko 'eku lave p̄e ki ai Sea 'i he ho'ataa ni he 2:00 Sea 'oku fakaava ai e ngaahi loki ako 'i 'Atele ko e tokoni 'a e Pangikē 'a Māmani Sea ka 'oku kau ai p̄e ai 'a e langa 'a e ongo fale nofo'anga ki he kau faiako 'e ua ko e langa ia he kolisi tutuku ka pea 'oku tokoni leva 'a e Pule'anga 'ai ki ha ongo ki'i fale nofo'anga ngāue'aki p̄e 'a e sēniti ko eni 'oku tali he Patiseti Sea. 'A 'a ia ko e ngaahi fengāue'aki p̄e pehē ni Sea ko e 'uhinga p̄e ki he kau Fakafofonga ke 'oua te tau fakafalala p̄e ki he Pule'anga ke tau fengāue'aki mo e *PTA* kae 'uma'ā 'a e kau ako tutuku hei'ilo na'a lava ai 'o fai ha ngāue mo tokonia e fanga ki'i 'apiako ko e 'uhinga p̄e ko e ngaahi fiema'u vivili ko eni hangē na'e 'ohake he Fakafofonga mālō 'aupito Sea.

Sea Kōomiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Sea ki'i, ...tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e ...

Sea Kōomiti Kakato: Tongatapu Fika 1 pea faka'osi mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Siaosi Pohiva: 'Eiki Palēmia 'uma'ā e Hou'eiki e Fale. Sea ki'i me'a p̄e 'oku ou tokanga ki ai he me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Ako. Ko e 8 miliona kuo vahe'i ke langa'aki e *side school*. Ko e tui 'a e motu'a ni Sea te u 'oatu p̄e ke...

'Eiki Minisitā Ako: Sea sai kātaki p̄e ke ko e 'ai p̄e ke ki'i tonu p̄e 'etau lekooti. Ko e *tender* ko ē na'e 'omai 'oku ofi he 8 miliona. 'Oku 'ikai ke pehē na'e 'i ai ha pa'anga na'e vahe'i he Patiseti ka ko e *tender* Sea. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mahino ia Fakafofonga ko u tali ko e 'oku 'ikai ko e fika totonu ē ko e 'esitimeti p̄e ki he ngāue.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ka 'oku 'ikai ko e kakano ia e me'a 'oku ou tokanga ki ai. Ko e *side school* ko e fo'i fakakaukau faka-colonial p̄e ko e faka, hono kei malu'i kitautolu he ngaahi fonua muli pe ko hono kei pule'i kitautolu he fonua muli. Ko e, na'e taumu'a ia ke fahahū ki ai 'a e fānau 'a e kau palangi pe ko e faka-Pilitānia mo e kakai Tonga na'e 'oku ō mai mei muli ke nau ako ai. 'Oku ou tui 'oku tui, ko e tui 'a e motu'a ni 'osi totonu ke, ... ko e fu'u silini lahi e miliona ko ē 'oku 'ai ke langa'aki. Kuo tau 'osi hanga 'o fakaivia e ngaahi ako Pule'anga kehe kuo nau a'u ki he tu'unga kuo 'osi tatau p̄e ia mo ha *side school*. Ko e hā e 'uhinga 'oku 'ai ai ke tau toe fakamole makehe ke toe langa e 'apiako ko eni hangē ha, hangē 'oku tau kei lau lanu hangē 'oku tau kei ...

'Eiki Minisitā Ako: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e fakatonutonu ē 'Eiki Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako: 'Oku ou tui 'oku mea'i pē he Fakafofonga Fika 1 he na'e kau pē he ngaahi ngāue 'a e Potungāue Ako. Ko e ako lea fakapāpālangi Sea he lautohi 'oku toki kamakamata mai he kalasi 3 pea toki hū he kalasi 4. 'Oku 'ikai ke tataua ia 'a e *primary school* pea mo e ako ko ē he *side school* kae 'uma'ā 'a e Vava'u *Side School* 'oku nau pehē. 'Oku kamata pē 'a e ako lea fakapāpālangi ia mei he kalasi 1. 'A ia 'oku ki'i kehekehe pē ia Sea pea hangē pē ko ē na'e fai e talanoa kimu'a. Ko e kau e *side school* he alea ke fokotu'u ko eni 'etau mala'e sipoti ko eni he Ako Ma'olunga 'o Tonga, ko e kongā e me'a ke tau to'o 'a e *side school* ki ha feitu'u 'e taha. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga na'a tau fie nofonofa pē pea tau fie langa fo'ou ka ko 'etau e hangē ha'atau fatongia ke fai kae langa 'e Siaina 'a e mala'e sipoti 'a e ko ē he Ako Ma'olunga 'o Tonga Sea. Ko e ki'i tānaki atu pē mo e ki'i fakatonutonu pē ke ma'ala'ala pē 'etau me'a mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito ko u tui pē Fakafofonga ko e taki mai pē ki he lelei me'a 'oku ke 'uhinga ki ai ho'o me'a ki he ako, 'osi 'i ai pē mātu'a muli ko nautolu na'a nau ō mai 'o kamata mo fakamaama hotau fonua ni, na'e 'i ai pē faingamālie ke 'i ai ha ki'i faingamālie pehē 'o e ako ma'a 'entau fānau mo si'i lave ai mo e ni'ihi 'o e kakai Tonga.

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō Sea ko e anga pē 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni kuo tau nga'unu atu eni ki he maama fo'ou e ako mo e lotu ko e sivilaise fo'ou pea 'oku ou tui kuo 'osi fakaivia hotau kakai pea kapau ko e palopalema 'oku toki ako'i pē 'a e *English* he ngaahi 'apiako lea faka-Tonga 'i he kalasi 3. Na'e 'i ai, ko e toki *policy* ia kimui ni. 'Oku ou tui pē 'oku totonu ke tau toe fakakaukau'i lelei. Ko e fo'i fakakaukau ko ē 'oku ou fie vahevahe atu Sea 'oku 'ikai ke u tui ke toe fai e fa'ahinga hangē ha lau lanu ke toe 'i ai ha ki'i *special school* makehe 'a e Pule'anga tuku ia ki he *Private private Ssector* kapau 'oku 'i ai ha me'a pehē ia...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Tauhi Pa'anga ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Fale ni Sea.

Sea Komiti Kakato: P pea 'oku ou tui Hou'eiki kuo fe'unga e alea'i e lipooti ni ia kuo tau 'i tu'a tautolu he 'uhinga e mahu'inga 'o e lipooti ka ke me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia 'Eiki Sea ko ena pē 'oku ...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... 'oku ke me'a mai. Ko e 'ai ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá tuku e palani ngāue ia 'a e Pule'angá, ko e fatongia ia 'o e Pule'angá, tau foki mai tautolu ki he

lipooti ko eni 'a e Fakafofonga Fika 8 na'e 'ikai ke fai 'ene tokanga 'a'ana ki he *side school* mo e me'a ko ía.

Siaosi Pohiva : Mālō Sea, ko e tokoni pē eni ia ki he palani ngāue 'a e Pule'angá. Mahino pē 'oku mou ma'u 'e moutolu 'a e mafai ke fai'aki 'a e ngāué, ka ko e fakakaukaú...

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Ikai ke fiema'u e tokoni ia ko ení 'Eiki Sea maumautaimi... ..

Siaosi Pohiva : Tuku e ta'etoka'i e kakaí 'oku ke fai ma'u pē 'e me'a ko ía Minisitā e ta'etoka'i e kakaí. Kai ke fiema'u e tokoni 'a e kakaí...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kai ke fiema'u ho'o lea noa'ia mai he taimi 'oku alea'i ai e lipooti ko ení.

Siaosi Pohiva: 'Oku 'ikai ko ha lea noa'ia ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'ikai ko e talanoa eni ia ki he *side school*.

Siaosi Pohiva : 'Oku 'ikai ko ha lea noa'ia.

Sea Komiti Kakato : Sai ko u pehē kuo fe'unga ia Fakafofonga Fika 1.

Siaosi Pohiva : Tuku e ta'etoka'í.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tangutu ki lalo.

Sea Komiti Kakato : Ko u pehē kuo fe'unga 'ikai ke u loto ke toe hangē eni ko e 'aho atú 'i he tu'unga 'o e tataki 'a e motu'á ni. Ko ho'omou a'u pē ki he tu'unga pehē, te u fakatonutonu leva kimoutolu ke fakangatangata, ki he tu'utu'uni 'etau ngāué. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha feme'a'aki, tau pālōti leva. Kalake, tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi 20/2019 Vāhenga Tongatapu 8 fakahā 'aki e hiki homou nima.

Pālōti tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019/2020 Vāhenga Tongatapu 8

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala. 'Eiki Nōpele Tu'ivakano Tu'ivakanō.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha fakahā loto?

Kalake Tēpile: Loto ki ai e toko 16.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Tali e lipooti ko eni. 'Eiki Minisitā Mo'ui, fakamolemole 'oku 'ikai toe 'oatu ha'o faingamālié ko u lave'i mahalo ko e *issue* tatau pē ia ki he Feitu'una mo e Minisitā

Akó, he ko e Potungāue lahi taha pē ia 'a e Pule'angá 'a e ngāue ki he ngāue fakapule'anga 'a e Potungāue Akó kae pea hoko ki ai e Feitu'una. Pea ko u lave'i 'e au 'e toki lava kotoa pē 'a e 'ū lipooti ia ko eni he takai holo ho'omou kau 'ofisá ke fakalavalava ke fakafiemālie ai 'a e lipooti 'a e Fakafofonga, telia na'a tau taki tautolu he me'a kehe, hangē ko ia kuo tau mei a'u ki ai he pongipongí ni. Ka ko u fakamālō atu. Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui, toki 'i ai pē ha taimi. Fakafofonga, te ke toe fakamālō?

Semisi Fakahau : Ko e fakamālō atu pē ki he Feitu'una Sea mālō 'aupito e tokoni, mālō e tuku mai e ki'i taimi lahi fe'unga ke fakahoko ai e lipooti pea ko eni kuo lava pea ko u fakamālō lahi atu 'aupito ki he Feitu'una pea kae pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga Fale Alea, mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito Fakafofonga, pea 'oku ou lave'i, ka ai ha lipooti, 'oku ke ma'u kātoa 'a e lipooti 'a e 'a'ahi 'o e 2020 hangē ko e me'a 'a e Tongatapu Fika 4 mo e Hou'eiki ka 'oku nau fakalongolongo pē, ko koe ke ma'u kātoa, pea 'oku fe'unga pē ia mo ho ta'ú, pea 'oku ou tui 'e 'aonga 'a e feme'a'aki na'a mou faí fakataha mo e fakamaama 'oku fai 'e Tongatapu Fika 8 he'ene 'a'ahí, fokotu'u atu ia ki he Pule'angá ke fai ha ngāue. 'Ikai ke 'i ai ha veiveiua, 'e ta'elava ha kongā ko e 'uhinga 'oku lolotonga ngāue 'a e Pule'angá ki ho'omou ngaahi 'a'ahi.

Lao Fakaangaanga fika 12/2020 (Lao Fakatonutonu ki he Konisitūtone 2020)

Ka tau hoko atu mu'a ki he'etau 'Asenitá fika 4.2. Lao Fakaangaanga Fika 12/ 2020 Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tongá 2020. Toe si'i pē 'etau taimí ka 'oku mahu'inga 'aupito 'a e Lao Fakaangaanga ko eni pea 'oku fekau'aki ia pea mo e Konisitūtoné 'i hono taumu'a mo hono fakatonutonu ke fakapapau'i 'oku 'ikai si'aki e tukufakaholó pea mo e lao e tukufakaholo hotau fonuá hangē ko e angamaheni 'oku ngāue'aki 'i he ngaahi fonua 'i he Pasifikí. Pea 'oku pau ke 'i ai ha fekau'aki 'o 'etau tukufakaholó pea mo 'etau lao 'o e tukufakaholó pea mo e ngāue 'a e Fakamaau'angá. Mahalo ko e lave'i pē ia 'a e motu'á ni 'e maama lelei. Ko e fakahū mai 'o e Lao Fakaangaanga ko eni. Ki he Hou'eiki toe si'i 'etau taimí toe pē 'etau miniti 'e 6. 'Oku 'i 'ai ha fokotu'u fekau'aki pea mo e alea'i 'o e Lao Fakaangaanga ko eni ke tau alea'i fakalūkufua pē fakakupukupu. Ko u tui mahalo ke tafe pē 'etau, ho'omou feme'a'akí ka u toki fakamā'opo'opo atu pē kapau te mou me'a malanga fakakupukupu tau malanga fakalūkufua, ka u fai atu pē hano tataki 'o e Lao Fakaangaanga ko eni ko e lao fekau'aki pea mo e Konisitūtoné...

<008>

Taimi: 1055-1100

Sea Komiti Kakato: ... 'I ai ha taha mei he Pule'anga ke fakamaama mai e Lao ko eni Fakaangaanga ko eni, me'a mai.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u kole au ke tuku mai ia ki he Pule'anga ke nau ...

Penisimani Fifita: 'Ikai ko 'eku 'ai au ia ke u fokotu'u atu ke tau alea'i kupukupu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ko e fokotu’u ē ke fakakupukupu ...

Penisimani Fifita: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fokoutua hake.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 12/2020

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā e Palēmia pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e kakano e fo'i lao ko eni pea mo e kupu ko eni he Konisitūtone ko hono fokotu'u mai ke kau 'i he fakakaukau'i ko ē he Fakamaau'anga tautautefito eni ki he 'ū me'a fakakelekele mo e ngaahi me'a pehē. Ke kau hono fakakaukau'i he Fakamaau'anga 'a e tala tukufakaholo ko ē 'o e fonua. Ko e ki'i fo'i fakalelei'i pē ia 'Eiki Sea. Pea 'oku ngāue'aki pē eni ia 'i fakamāmani lahi 'a e ngaahi totonu ko eni ke 'oange 'a e totonu ko ia ma'a e kakai 'o e fonuá. Hangē ko Nu'usila, 'Aositelēlia. He 'oku 'i ai, pea 'oku 'i ai pea ko e fakatonutonu ko eni ko e fokotu'u mai pē ke kau 'a e fakalelei'i e kupu ko eni ke fakakau ai ke fakakaukau'i he Fakamaau'angá 'a e totonu mo e tala tukufakaholo 'o e fonua he taimi ko ē 'oku fakakaukau'i ai e ngaahi, ngaahi *case* mo e ngaahi *issue* 'o tatau pē he kelekele pē ko ha fa'ahinga me'a. 'A ia 'i he'ene pehē Sea ko e kakano pē ē ko u fokotu'u atu ke tau fakamalanga fakalukufua pē he 'oku mahino pē ko e fo'i kupu 'oku taha pē 'oku ne uesia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e fokotu'u ē 'oku ua, fakakupukupu mo e malanga fakalukufua. Ko ia 'oku loto ke tau malanga fakalukufua ...

Siaosi Pohiva: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'O, 'oku toe 'i ai ha'o fokotu'u ...

Siaosi Pohiva: Fakamolemole pē ...

Sea Komiti Kakato: Makehe mei he alea'i 'o e lao ko eni ...Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ua pē 'a hono alea'i e lao ko eni. Ko e fakakupukupu mo e fakalukufua. Telia na'a ke toe fokotu'u hake ...

Fokotu'u ke talanoa'i e Lao mo e kakai 'i ha uike 2 he letiō pea toki foki mai ki Fale Alea

Siaosi Pohiva: 'Ikai, 'oku 'ikai ke toe ai ha fokotu'u kehe ko 'eku ki'i fakakaukau pē eni ia Sea tapu mo e Feitu'una koe'uhí ko e mafatukituki mo e mahu'inga 'o e lao ko eni na'e 'osi fai 'emau 'a e ki'i talanoa ki ai mo e 'Ateni Seniale ka ko e fakakaukau pē eni ia. Na'a lava ke ke ki'i tuku atu ha fo'i uike 'e ua kae fai ha ki'i *consultation* pē he letiō, 'Ateni Seniale mai ha *feedback* mei he kakai. 'Oku mahu'inga pē ke 'omai e loto 'o e kakai pea toki 'omai ke tau toki talanoa'i fakakupukupu pē fakalukufua Sea ko e anga pē fakakaukau mo e fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘I ai ha feme’a’aki mei loto Fale na kae toki fai ha’aku tu’utu’uni?

Lord Tu’iha’angana: Sea ko e tapu mo e Feitu’una mo e, ke ki’i fakamaama mai pē ‘a e na’e ‘osi fai foki e feme’a’aki he kamata mai e feme’a’aki he lao ni mo e fai hono fakama’ala’ala mo hono pea na tau faka’osi ko e fokotu’u ke ‘ave ‘o *consultation* pea na’e ‘osi ‘ikai ke tali ia. ‘A ia ‘oku mahino leva ‘oku tau hoko atu pē ‘i he laó pea ko e laó ena ia ‘oku kupu pē ‘e ua. ‘A ia kapau ko e ka ko u pē ko e hā pē ha’o me’a ‘a koe tatau pē kiate au pē ‘oku ‘ai e kupu, ‘uluaki alea’i e kupu 1 pea toki alea’i e, ka ‘oku kupu pē ‘e ua 2 pē ko e fakalukufua ka ko ‘eku ma’u ia ke ke fakamaama mai he na’e ‘osi fai e fokotu’u ia ko ia, ko ‘eku ‘ai, tokoni pē ‘a’aku ki he’etau ngāue.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele. Tongatapu Fika 1. Ko e maama ē ‘o e me’a na’a ke me’a ki ai na’e ‘osi fai e tu’utu’uni ia ki ai. Ko ‘etau taimí tau ki’i mālōlō ai ka mou toki me’a mai e Hou’eiki mālō.

(Pea na’e ki’i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Komiti Kakato. (*Lord Tu’i’āfitu*)

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko ‘etau ngāue eni ‘oku, kamata leva e, ‘etau, ‘a e feme’a’aki, pea hangē ko e fokotu’u ‘a Tongatapu Ffika 9, ko e lao ia ko eni ‘oku miniti pē ‘e 2. Lava pē hono alea’í, kiate au ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni he ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai tohi’i ‘etau ‘ulungaanga fakafonua ‘i he Konisitūtone, pē ko e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi Tefito’i Lao mo e ngaahi ngāue’anga e Fakamaau’anga. Pea ‘oku ou lave’i ko e ngaahi ngāue lahi ia ‘e fai he alea’i ko eni pea ‘oku tonu ke kau ai pea mo e tokotaha ia ‘e *assessor* ‘o e kau Fakamaau he’ene hanga ‘o *interpret* pea fakamatala lelei ke mahu’inga mālie kia nautolu ‘a ‘etau ‘ulungaanga tukufakaholo, kae lava ai ke fai hono fakatokanga’i ‘o e lao pē ko e *customary law* ‘oku *unwritten*, ‘i loto ‘i he ngaahi ngāue fakapule’angá hangē ko e Fakamaau’anga, pea ‘oku pelepelengesi ‘aupito eni ‘i he anga e kaha’u ‘o e nga’unu e fonua, pea kiate au ko ‘etau feme’a’aki te u tuku atu ki he tafa’aki ‘o e Fakafofonga ‘o e Kakai he ko moutolu na’a mou tukuhifo eni mei he Fale Alea, ke mou me’a mai ai he ‘uhinga mo ha ngaahi ‘uhinga lelei ‘o e fa’unga ‘o e feme’a’aki, pea toki fai leva e feme’a’aki ‘a e Falé, ka u tuku ki he ‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o, ke ne toe fai mai pē hano fakamaama ‘o e fakahū mai ‘o e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ko ‘ene Lao Konisitūtone 2020, me’a mai. ‘Osi ia pea tukuange ki he teēpile ‘a e kakai ke fai ha’amou feme’a’aki, mālō.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia, fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai.

Taumu’a Lao fika 12/2020 ke fakahū tau ‘ulungaanga faka-Tonga ki he faitu’utu’uni Fakamaau’anga

‘Eiki Sea ko e kupu 89 ko ē ‘o e Konisitūtone ‘oku ne foaki ai e mafai ki he Fakamaau Lahi ke tu’utu’uni ki hono anga ‘o e fai ‘o e ngaahi hopo, sula mo pule’i ‘a e anga ‘o e fai ‘o e ngaahi

Fakamaau'anga si'i mo fai 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi me'a 'oku kau ki he Fakamaau'anga. 'A ia ko e Fakamaau Lahi, te ne ...

<005>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... tu'utu'uni mai 'a e founa ngāue ko ē 'oku fakahoko'aki 'a e ngāue 'i he Fakamaau'anga Lahi. 'I he 89(a) ko eni 'Eiki Sea 'oku ne fakangofua ai, ko e taimi ni 'oku ne lolotonga fakahoko pē ia hangē tau pehē ko ha hoko ha *accident* pea mate ha taha, 'alu leva 'a e fāmili ko ē 'a e faka'iloa 'o kole fakamolemole mo e tokonaki mo e koloa pea tali ia 'e he fāmili. 'Oku hanga heni 'e he kupu ko eni 89(a) 'o fakamafai'i ke fai pē 'a e me'a pea 'e lava leva 'o fakakaukau'i 'e he Fakamaau'anga 'ene tu'utu'uni fakakau ki ai mo e fekole fakamolemole'aki fakatonga 'atautolu. 'A ia ko e tu'u ko ē 'i he taimi ni 'oku lolotonga fai pē 'a e ngaahi kole ko ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha feitu'u ia 'i he lao ke ne talamai ai ke tali 'a e fa'ahinga fakakaukau ko ia faka-Tonga ko ia.

Ko ia 'oku 'uhinga ai ke kole ai ke fakahū e kupu ko eni he 'oku hā mahino pē 'i he fakamatala fakamahino 'oku 'ikai ke uesia 'e he kupu ko eni ia ha fa'ahinga lao 'i he fonua ni. Ko e taimi ko ē 'oku toki ngāue ai pea ne u fehu'i 'a e fakakaukau ko eni ki he Tu'i Fakamaau Lahi 'i Vava'u mahalo ko ha uike pē eni 'e 2 mei ai 'Eiki Sea. Ko 'ene tali 'oku fai pē hono ngāue'aki 'i he Fakamaau'anga 'a e ngāue founa ko eni 'oku tali ko ē fakatonga ka ko 'ene lelei tahā ē ke fokotu'u 'i he lao ke ngāue ke mahino leva ki he Fakamaau ko e ngaahi 'ulungaanga mo e founa ngāue ko ia ko e me'a fakafonua ia 'atautolu manatu'i ko e kau Fakamaau Lahi 'i he lolotonga ni ko e kau muli, kuo 'i ai eni e tokotaha Tonga, ka 'oku fiema'u pē ke fai e fakakaukau ko eni koe'uhī 'e tokoni ki he ma'uma'uluta 'o 'etau nofo 'i he'etau kei tokangaekina hotau 'ulungaanga fakafonua. Pea 'oku mahu'inga 'Eiki Sea mahu'inga 'aupito ke tau hanga 'o kei tauhi mo puke 'a e fakakaukau ko ia 'i hotau 'ulungaanga fakafonua ke lava ke tau kei tolonga mo ma'uma'uluta 'etau nofo ki he kaha'u.

Ko ia 'oku ou kole ki he Hou'eiki na'a ku fakakaukau au Sea ke u kole ki he 'Eiki Sea ko ē 'o e Fale Alea fakatatau ki he kupu 33(b) ke 'ai fakavavevave e lao ko eni, he kuo fu'u fuoloa 'etau tuku 'o 'ai ke ta'etokanga'i hotau 'ulungaanga fakafonua. 'Oku fu'u mahu'inga ke tau pukepuke ko e me'a ia te ne puke mai mo 'etau fānau ka ko u tuku pē 'Eiki Sea koe'uhī ke kole pē ki he Hou'eiki Mēmipa ke tau tali pē kae 'oua e fa'a ngāue'aki e tu'utu'uni lao mo e me'a ko e me'a pē eni ia ko 'etau felotoi pē ki ai ko 'ene lava ia 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Le'ole'o 'o e Lao mo'oni 'aupito ko e fokotu'u mai 'o e Lao ffakaangaanga ni Ko e fakahū ko e kupu 89 ke fakahū ko e kau, kupu 89 fo'ou ke'i he 'etau ngāue'aki 'ko e kupu ia 'o 'i he Konisitūtone.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko e 89(a) pē 'Eiki Sea ko e tānaki atu 'oku 'ikai ko ha 89 fo'ou ko e 89(a) mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko ia. Mālō 'aupito ko e kupu 89 fakatonutonu atu ka 'oku 'asi ia he fika 2 heni ko e, he'eku 'asenita kupu 89(a) fo'ou me'a ia 'oku tohi'i he'eku la'ipepa. Hou'eiki

Taimi: 1135-1140

Sea Komiti Kakato : ... kuo maama lelei e me'a kuo fokotu'u mai mei he paati tafa'aki 'a e Pule'angá Minisitā Laó. Mou me'a mai.

Tokanga tu'u fā'atā faka'uhinga'i'ulungaanga fakafonua na'a faifaiange kuo hao ai ha ngaahi hopo

Siaosi Pohiva : Mālō. Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipá. Ko e mahino 'aupito pē ki he motu'á ni e laumālie 'o e lao ko ení pea 'oku faka'apa'apa'i lahi 'aupito. Mahu'inga 'aupito 'a 'etau 'ulungaanga fakafonua mo hono fakakaukau'i ha founa 'e lava fakahū mai 'aki ke tau fe'ao lelei mo e fakalakalaka 'o e kuonga ko ení. Ko e, na'e 'i ai e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā fekau'aki pea mo e tu'utu'uni 'oku lava pē ke fakakaukau'i koe'uhi pē ko ha, tokua ko e 'ulungaanga fakafonua na'a lava 'o holoki ai e tauteá.

Na'e fai 'a e ki'i polokalama pea mo e 'Ateni Senialé na'e fakaafe'i e kau Fakafofongá ke fai ha ki'i fakamahino angé ki he laumālie 'o e fo'i lao ko ení, pea na'e maama 'aupito 'a e fakahinohino ko ia na'e 'omaí. Ko hono, ko hono faka'uhinga'i ko ia e fo'i lea ko e 'ulungaanga fakafonua, fu'u fālahi pea fā'atā. Na'e ai e ngaahi lea faka-Pilitānia na'a ne ngāue'aki, ko e *beliefs* 'a engaahi tefito'i tui, ko e *practice* ko e ngaahi me'a kuo tau 'osi angafai. Mahalo ko ha me'a 'e 5 na'a ne hanga 'o hiki maí. 'Oku, na'a fu'u 'atā ia ke lava faka'atā ai. 'Oku mahino 'aupito pē e laumālie ia 'o e fo'i lao ko ení mahu'inga hotau 'ulungaanga fakafonua, ka ko e hoha'a 'a e motu'á ni na'a fu'u 'atā ia ke lava 'o hū mai ia ha fa'ahinga me'a.

Ko u toe 'oatu 'a e fakatātā ko eni. Na'e 'i ai 'a e tautea'i e motu'a fili Fale Alea ko 'ene fakalotoa pē ko e *bribe* fakatau e fili 'a e kakai pē ko e ki'i tola 'e fiha. Na'a faka'uhinga'i ko ha 'ulungaanga fakafonua, pea na'a faka'atā, he 'oku ou sio hifo 'oku kau ai 'a e 'ai e fanga ki'i me'akai ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Io fakatonutonu.

Tau'atāina pe 'ofá ka ko e tu'utu'uni filí 'oku 'i ai pe fakangatangata

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ko 'eku fakatonutonu ki he me'a ko ia ko ē he fili Fale Aleá. Kapau na'a ne fa'a foaki ha sēniti kimu'a ki he tokotaha ko iá, 'oku sai pē ia he ko e 'ulungaangá ia ko e 'ulungaanga. Kapau ko e toki fai pē ia he teuteu filí, ko e me'a ia 'oku koví. Hangē ko e fafangá, kuo pau ke kai 'a e kakai ko ē 'oku nau ō fakataha he kemipeiní. Pea kapau ko e founa pē ia 'oku fa'a ngāue'aki pea 'oku sai pē ia 'Eiki Sea. Ka 'oku 'uhinga ke faka'ata'atā ange 'a e me'a ko ē he 'ulungaanga fakafonua. Kapau te u 'alu atu pē au ia 'Eiki Sea mei Sanuali ki Tisema 'o e ta'u kotoa pea u lī *fare* pē au he kalapú, te u a'u pē ki he kemipeiní te u kei lī *fare* tatau pē he ko e me'a pē ia 'oku ou anga ki ai, pea u fai mei Sanuali ki Tisema, ko hotau 'ulungaanga fakafonua ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Ko ia tau'atāina pē 'ete 'ofá, ka ko e taimi 'o e filí 'oku 'i ai pē hono tu'utu'uni 'o e Komisoni Filí 'oku fakangatangata. Pau leva ke tokanga ki ai 'a e tokotaha kanititeití hono ngaahi tu'utu'uni e Komisoni Filí mālō. Me'a mai.

Siaosi Pohiva : Mālō Sea. Ko ia, ko e hoha'a pē ia 'a e motu'á ni. Lolotongá ni, te'eki ai ha fo'i lao ko ia ke tau hanga 'o fakatokanga'i mo faka'apa'apa'i 'a e 'ulungaanga fakafonuá, 'oku lolotonga fakahoko pē ia 'e he kau Fakamaau tokolahi pea 'oku 'osi lava pē ke 'i ai ha ngaahi fakatātā ki ai. Neongo 'oku te'eki ai ke tuhu'i pau mai 'a e fo'i lao ia ko ē ke fakatokanga'i 'a e 'ulungaanga fakafonuá, 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ia he Fakamaau'angá kuo 'osi fakatokanga'i pē ia 'oku 'ikai toe fiema'u 'a e fo'i laó ia. Kuo 'osi fakatokanga'i pē ai 'a e mahu'inga ia 'o e 'ulungaanga fakafonuá. Kae kehe, ko e anga pē e fakakaukau Sea mo e tapou pē ko e na'ina'i ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sea, fakatonutonu atu Sea. Na'a ku 'osi fakamahino pē 'aneni, 'oku lolotonga anga 'aki pē 'e he Fakamaau'angá ka ko e fiema'u eni. Ko e anga'akí mo e fiema'u ke tohi'i hinehina mo

<008>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... 'uli'uli ko e me'a ia 'oku kehekehe ai. Fiema'u ke tohi'i ke fakapapau'i 'oku fakatokanga'i 'a e 'ulungaanga fakafonua 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito ia e fakatonutonu 'a e feme'a'aki 'oku fiema'u pē ke tohi'i ko e 'uhinga ko e laó ke fai ha ngaahi fakamo'oni 'o e faka'uhinga 'oku tohi'i ko e 'uhinga ia 'o e kupu ko eni. Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea pehē ki he Minisitā 'a e fakatonutonu. Ka ko e anga pē ia 'o e hoha'a Sea 'oku pau pē ke 'oatu 'a e hoha'a mei he tēpile ko eni kae 'uma'ā 'a e motu'a ni telia na'a tau laka atu ki ha me'a 'oku, ko e me'a 'oku fai ai 'a e hoha'a he na'e, na'a mau 'eke ko e hā koā 'a e 'ulungāanga fakafonua? Ko hono fakamatala'i ko ē na'e 'omai 'oku fu'u fālahi 'oku 'ikai ke lava fakamā'opo'opo ke lava ke tau sio ki ai ko e 'ulungāanga fakafonua ē na'a faka'uhinga'i ha me'a 'i he kaha'u koe'uhí ko 'ene fu'u fā'atā 'o pehē mai ko e 'ulungāanga fakafonua kai kehe ko e hoha'a pē ia 'oku 'oatú me'a ki ai 'a e Hou'eiki pea toki fai 'etau tu'utu'uni mālō.

Mahu'inga ke tohi'i he Lao 'a e mahu'inga tau 'ulungaanga fakafonua

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko hono ki'i fakaofiofi atu pē ko e *custom* ko e tala ia 'o e fonua. Ko e *tradition* ko e tukufakaholo ia, ko e tala 'o e fonua ko ha me'a 'oku mo'ui ai ha fonua pea 'oku ne fakatahataha'i ko e me'a ia ko e tefito'i mo'oni ia 'oku mo'ui ai ha 'ulungāanga pea ko e *tradition* ko e *practice* ia 'o e ngaahi *value* 'oku tau lava 'o pukepule ai 'etau fefeohi'aki 'a e tala tukufakaholó 'o tau hoko ai 'o 'ilonga ko e hā e kakai ko kitautolu 'i ha 'ātakai ko e Tonga pē ko e Fisi, ka 'oku 'uhinga pehē 'ene tu'u he fakapapālangi 'a e *custom* mo e *tradition* ka 'oku 'i ai pē hono ngaahi 'uhinga mo hono ngaahi tefito'i fa'unga mālō.

Hou'eiki mou me'a mai he ko e kupu ko eni 'oku mahu'inga 'aupito 'e a'u pē eni ki he anga e nofo 'a e fāmīlī 'i ha hopo ha tuonga'ane mo e tuofefine 'i ha me'a fekau'aki mo e koloa 'o e 'apī pē ko hono fakalea ko e fāmīlī. 'E a'u pē ki ha 'eke ha'ate tehina mei hano ta'okete ha'ane totonu ki ha koloa 'o e lotofale. Ko e ngaahi 'ulungāanga faka-Tonga ko eni ko e fakalelei'i 'i tu'a 'e lava ai e Fakamaau'anga ke ta'ota'ofi ai 'a e uouongataha mo e fetauhi'aki 'o 'etau tukufakaholo 'oku 'ikai tohi'i 'i he lao. 'Oku 'uhinga ai e kupu ko 'eni na 'oku ki'i ofi atu 'eku fakamaama Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō Sea. Fokotu'u atu Sea e lao ko eni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Kei toe lahi pē 'etau taimi mou feme'a'aki pē ka 'oku mo'oni 'aupito kuo mahino e me'a ia 'a e Minisitā Lao 'i he fo'i kupu fo'ou ko eni 'o e Konisitūtone, me'a mai Tongatapu Fika 4. Fakaongoongo atu ki ho'o ngaahi faka'uhinga lelei 'o e 'atakaīatakai 'o e kupu 'o e Lao Fakatonutonu, mālō.

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmīa kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmīpa 'o e Komiti Kakato kae fai atu pē mu'a ha ki'i fakalavelave ki heni Sea. Sea mo Hou'eiki ko e taha eni 'i he lao 'oku mau to'o mamafa ko hono 'uhinga pē ko e kupu 89 (a) tānaki ki he Konisitūtone 'o Tonga ko e Lao Pule pea 'i he'ene pehē na'e fai e tautapa 'a e tēpile ko eni ke fai ha, ha *consultation* pē ko e talanoa mo e kakai ko hono 'uhinga pē ke fai ha femahino'aki pea kuo fai e tu'utu'uni 'a e Fale. Pea na'e fai pē 'a e 'a e kole 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'i he pōpōtalanoa ko eni mo e 'Ateni Senialé fēfē ke tau to'o ā e faingamālie 'i he Komiti Kakato ke fai hano talanoa'i matala 'o e kupu ko eni 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ke mahino pē pea tau 'alu tatau pē mo e kakai. 'Oku fa'a alea'i foki 'a e Konisitūtone ko e *contract* fakasōsiale 'a e kakai ki he'enua ngaahi totonu mo e founa ke fakalele 'aki kinautolu pea 'oku mau tui ai 'oku mahu'inga ke tau 'alu fakataha pē pea mo e kakai 'i he mahino fekau'aki mo e kupu fo'ou ko eni ki he Konisitūtone, mahu'inga 'aupito hotau anga faka-Tonga 'e Sea pea 'e 'ilo 'e he Tonga kotoa e taimi 'oku tau tō ai ki muli tautautefito ki he ngaahi fonua Pasifiki 'oku toki tala ai hotau makehe, 'e 'ilo'i pē ia he Tonga 'oku taka 'i muli he Pasifiki 'a e laukau'aki 'a e tala tukufakaholo mo e pui ...

<009>

Taimi: 1145-1150

Mateni Tapueluelu: ... puipuitu'a fakahisitōlia e fonua ko eni, hangē nai ha ki'i Pilitānia si'isi'i 'i he Pasifiki pea 'oku ou fai e lea ko ia mo e faka'apa'apa lahi 'a e ngāue lahi fakapolitikale 'a e kau mu'aki 'i ono'aho 'o fatu 'a e fonua 'o movete 'a 'ene pulé ki he Pasifiki pea 'alu atu ai mo hotau anga fakafonua. Pea 'oku fai 'a e laukau ai, ka kuo fokotu'u 'e he 'Uluaki Fā e Konisitūtoné pea mo e lao ko e lao pule ia ki hono fakahinohino 'etau nofó, pea ko hono 'uhingá 'oku fakahū mai heni 'a e tala tukufakaholó mau kole pē Sea, ke 'oatu ha fakalavelave pea tokoni ai pea aofangatuku ai 'a e komiti ko eni.

'Oku ou kole pē Hou'eiki ke mou anga lelei ka u lau mu'a 'a e kongā 'uluakí, 'oku hā ki he motu'a ni ko e fo'i kupu pē eni ia 'e taha, 'a e 89 (a), ka 'oku kongokonga lalahi 'e 4 'ene 'asi hake, 'oku

sētesi ‘e 3 ka ko e sētesi ‘uluaki kongā 2 ka pea ‘oku hā ai hangē ‘oku kongokonga lalahi ‘e 4 Sea, ‘oku ou kole pē mu’a ke u lau atu.

Fakahoko ‘o e ngaahi tala tukufakaholo faka-Tonga, ko e ngaahi tala tukufakaholo ‘i Tonga ni, ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi tefito’i tukufakaholo, ngaahi tala ...

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea, fakatonutonu atu Sea. Mahalo ko e vahe, tafa’aki e ia ki he fakamahino, koe’uhi ko e kupu 89(a) eni ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ha me’a tatau mo e me’a ko ē ‘oku me’a mai ai e Fakafofonga. Ko e *explanatory notes* ‘oku ‘ikai ko ha kongā ia ‘o e lao, fo’i kupu pē ia ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, mo’oni ‘aupito e fakatonutonu Fakafofonga. Fakafoki hifo e *screen* ‘a e kupu ko eni ‘o e kupu 89, kuo fokotu’u mai ‘o e, ko e ngaahi tukufakaholo ‘i Tonga ni ‘oku kau ki ai e ngaahi tefito’i tukufakaholo he ngaahi tukufakaholo, hoko atu ai e, me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e me’a totonu pē ia na’e lau atu ‘e he motu’a ni, ‘e kātaki pē ‘Eiki Minisitā Lao ko e kupu totonu pē 89 (a) fakahoko ‘o e ngaahi tala tukufakaholo faka-Tonga. ‘A ia ko hono lau Sea, ka u toe ‘a ia ‘oku nounou pē, ko e ngaahi tala tukufakaholo ‘i Tonga ni ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi tefito’i tukufakaholo ngaahi tala tukufakaholo, ngaahi anga fakafonua mo e anga faka-Tonga kotoa ‘oku taau mo totonu *semi colon* (;), pea kuo pau ki he Fakamaau’anga pē ngaahi fakatonutonu’anga ‘a ia ko e *Tribunal* ‘o e fonua ‘i he taimi ‘oku fiema’u ai ke fakatokanga’i ‘i hono fakahoko ‘o e tu’utu’uni ki ha hopo kuo ‘oatu ke tu’utu’uni ki ai. ‘Oku fiema’u ke fakamo’oni’i ‘a e tukufakaholó ‘aki ha fakamo’oni ka ‘i hono fakahoko ia ‘i he Fakamaau’anga pē fakatonutonu’anga, kuo pau ‘e ‘ikai ngāue’aki ‘a e ngaahi tu’utu’uni pau ke fakamo’oni’i, ka kuo pau ke fakahū atu mo tokanga’i ‘a e fakamatala ko ia kuo fakahū atu, kuo pau ‘e ‘ikai mole ‘a e ngaahi tukufakaholo faka-Tonga koe’uhi ko e si’isi’i ‘a hono ngāue’aki.

Ko ‘ene kakato ia ‘a e kupu 89 (a), pea kuo fakahoko atu ‘e Tongatapu 1, ‘a e anga ko ē ‘emau tokangá Sea ko hono ‘uhingá pē, ‘o e ‘ikai ke lava ‘o tala ‘a e ngaahi ‘ātakai fo’i fakangata’anga pē ko e *perimeter* ‘o e me’a ko ē ‘oku tau ui ko e anga tukufakaholo, pē ko e anga fakatonga, pea ko hai nai te ne hanga ‘o *define* mai ‘a e me’a ko ia ‘o kapau ‘e iku ‘o fepakipaki ha faka’uhinga ‘i he Fakamaau’anga.

Tokanga ‘oua hoko Kupu 89(a) ko ha toitoi’anga ha ni’ihi he Fakamaau’anga

Mahalo ko e me’a ‘oku mau tokanga ki ai Hou’eiki, pea ‘oku ma loto pē ke tohi’i ‘i he miniti ‘a e anga ‘emau tokanga ke ‘oua na’a hoko ‘a e kupu ko eni ko ha toitoi’anga ‘o ha ni’ihi, ‘i he taimi ‘oku tala ai ‘a e fakatonutonu ‘i he Fakamaau’anga pē ko e fakatonutonu, ‘oku ‘ikai ke ngata pē eni ia he Fakamaau’anga Lahi ‘oku kau ai ‘a e Fakamaau’anga Polisi pea kau ai mo e *Tribunal* pē ko e fanga ki’i fakatonutonu’anga pē ia fakapotungāue hangē ko e *PSC*, pea ko e tokanga ia ‘a e mātu’a ni Sea. Pea ‘oku mau loto pē ke fakahoko atu, kau eni ia ‘i he taha’i kaveinga ‘oku pelepelengesi kiate kimautolu ‘i he ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘emau pou pou ko e kakai Tonga. Pea toe taimi tatau pē ‘oku mau tokanga foki ke ‘oua ‘e pā’usi’i ‘i he kaha’u ko e anga ia ‘emau fakakaukau, pea kuo u kole pē Sea ke tokoni mai ‘a e Hou’eiki mou to’o mu’a ‘a e le’o ‘oku mau fakaongo atú ‘aki ‘a e ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Mateni Tapueluelu: ... loto ma'a he 'oku 'ikai 'aupito ke mau hanga 'e mautolu ia 'o faka'ikai'i.

Tokanga pē 'e hoko ngāue'aki kupu 89 ke uestia lea mo e ngāue'aki fakatu'utu'unga e nofo

'Oku 'i ai e *customary law* kātoa pē ngaahi fonua meimei ko e Pasifiki 'oku, mahalo ko Tonga pē 'oku kei hala 'oku 'i ai e me'a pehē. Ko hono 'uhinga na'e 'ikai ke tupu e ngaahi fonua mei he fōfōnoa pe tupu hake pē 'o mōteni. Na'e 'i ai hono anga fakafonua na'a ne fatufatu hake 'o a'u mai ki ono'aho ki onopooni, pea 'oku mau faka'apa'apa'i ia ka 'oku 'i ai e ngaahi me'a pelepelengesi mau tokanga ki ai pea 'oku mau kole pē ke tokoni mai 'a e Hou'eiki Pule'anga kae tautefito pē ki he 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o tokoni mai hangē ko eni. Ko 'etau lea 'oku fakafungavaka foki ko e sosaieti 'oku tau nofo ai 'oku fakafungavaka. 'E fakamālohi'i nai 'a e kehekehe 'o e ngaahi lea ko ia hono ngāue'aki ki he kakai? 'Oku ako'i foki 'a e lea ko eni he silapa 'o e ako. 'E fakamālohi'i ia ke ngāue'aki kiate kiate kimautolu pē 'oku 'i ai nai ha'ane fepakipaki mo e 'alunga 'o e kuonga mo e lotu 'o e 'aho ni. Ko e ngaahi me'a pē ke fai mai e tokoni ai.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au pē ko e hā 'a e kaunga 'a e fakakehekehekehe 'o 'etau lea mo e me'a ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga. Me'a ia 'a e loea mo e Fakamaau ke na *present* ki he Fakamaau pea toki hanga leva he Fakamaau 'o fai mei ai 'a 'ene fakakaukau, ka ko e me'a ko ē ke mahino 'i he kupu ni 'oku 'ikai ke ne liliu 'e ia ha lao tau pehē 'oku tu'utu'uni he lao ke mo'ua 10000 hā taha. 'Oku 'ikai ke pehē mai he kupu ni ia 'e liliu ia, 'ikai. 'E kei makatu'unga pē ia 'i he me'a ko ē 'oku 'ave ki he Fakamaau'anga pea mo hono, 'oku 'ikai ke ne fakafaikehekehe'i he kupu ni ia ha taha 'oku talamai he kupu 4 'o e Konisitūtone 'oku tatau e lao ki he tokotaha kotoa, pea 'oku tatau pē lau ia ki hotau fonua ni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Lao mahino 'aupito 'a e ...

Mateni Tapueluelu: Ko e tokoni Sea pē ko e fakatonutotnu.

Siaosi Pohiva: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Ko e papau ko ē ha me'a 'oku tau sio ki ai he kaha'u 'ikai toe fakaveiveiua 'etau faitu'utu'uni he taimi ni pea 'oku faingofua pea 'oku, ...ko e 'uhinga pē 'a e fai 'a e hoha'a atu ko eni ia 'oku 'ikai ke fu'u, ... 'oku ki'i hā hā nenefu. Sea 'oku ou manatu ki he vaka Pilitānia ko ia na'e langa he 1912 na'e pehē 'e māmani ia he'ikai ke toe lava 'o fakangoto e fu'u vaka ko eni, na'e faiva'i mai ko e *Titanic*. Folau ko ē 'a e vaka pea hanga he ki'i me'a 'o to'o e tokanga 'a e kau ngāue kau 'eikivaka 'a e kau meti mo e kaume'a hanga he ki'i me'a ngali mālie mo mahu'inga kia nautolu 'o to'o 'enua tokanga 'ohovale pē kuo patō e fu'u vaka he me'a 'o ngoto ko e ki'i ni'ihhi tokosi'i pē na'e mo'ui. Ko e hoha'a Sea na'a 'oku 'i ai ha ki'i me'a mālie mo faka'ofa'ofa

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko 'eku fakatonutonu Sea 'oua 'e 'omai e ta'etokanga ke fakahū

ia 'i he'etau ngāue'i 'a e fonua, kuo pau ke tau fai 'a e lelei taha ma'u pē koe'uhí ki hono tataki 'o e fonua 'i he kaha'u. Pea ko hono fa'u e me'a ko e lao kuo pau ke fai e sio ki he kuohili, lolotonga mo e kaha'u pea toki fa'u ha lao koe'uhí ko e lao ko ia te ne ngāue fakalukufua ki he kakai 'o e fonua mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea kae hoko atu pē 'a e tokoni ko eni ki he Fakafofonga. Sea ko e 'uhinga e fakatalanoa 'a e motu'a ni 'oku tau lolotonga 'i he manga hala 'o e liliu fakapolitikale te'eki ke lava ha ta'u 'e 10. 'Oku mahu'inga ke fa'u e lao 'o fakatatau ki he fō'i 'ātakai fakapolitikale ke na 'alu fakataha, ka 'oku 'i ai ha tōnounou hē 'oku 'i ai 'a e me'a malu'i ke ne hanga 'o pou pou. Ko e 'uhinga 'eku talanoa Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'oku 'i ai pē fakangatangata 'a e 'uhinga 'o e politikale mo e mafai ngāue ka 'oku pule'i 'e he tu'utu'uni 'o e lao e fonua 'a e 'uhinga 'a e politikale pea 'oku ne ko e tala 'ene tonu mo 'ene hala me'a mai.

Siaosi Pohiva: Mālō

<007>

Taimi: 1155-1200

Siaosi Pohiva : ... Sea ko e Fakamaau'anga e fonuá ni, mea'i pē 'e he Feitu'una kae 'umaā e Hou'eikí 'oku 'i he malumalu ia 'o e Fakataha Tokoní.

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Palēmia te ke ki'i me'a mai?

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : 'Eiki Sea, fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e Konisitūtone 'oku ne fakamahino mai 'a e tau'atāina 'a e Fakamaau'angá mei ha taha, ke 'oua 'e taki pehe'i 'oku 'i he malumalu 'o e Fakataha Tokoní.

Siaosi Pohiva : Sai Sea ke 'oatu pē 'eku tokoní 'aku ia ke me'a ki ai 'a e Hou'eikí.

Sea Komiti Kakato : Mahino pē ki he motu'á ni 'Eiki Minisitā, ka ko 'eku tukuange pē ke fai pē feme'a'akí ka 'e fakafoki mai pē ki he me'a ko ena 'oku ke me'a aí. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Sea, tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakató. Ko u tui 'oku, he tui 'a e motu'á ni kuo tau ki'i 'ova atu tautolu, kapau, mei he me'a 'oku totonu ke tau alea ki aí. Ko e fatongia ia 'o e Fakamaau'angá ke ne tali ko e hā 'a e *customary law* 'e kau ko ia 'i he'ene hanga 'o faka'uhinga 'o fakatatau mo e *case* ko ia 'oku fai fakamaau'í. Ka ko e, talamai foki 'oku tokanga mai 'a e Fika 1 pea mo e Fika 4 ke 'ai ke mahino, ke mahino. 'Oku 'ikai pē lava e me'a ia ko íá. Tau ma'u pē 'etautolu. 'E toki fakamahino pē 'a e 'iό mo e 'ikai he taimi 'oku fai ai e fakamaau, me'a ia 'oku fai he fFakamaau. Te u 'oatu e ki'i fakatātā ko eni.

Siaosi Pohiva : Ki'i fakatonutonu pē Sea ki he 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia : Te u 'oatu e ki'i fakatātā ko eni. Ko 'eku sio hifo ko ení...

Sea Komiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē 'Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva : Te'eki ai ke tau a'u tautolu ki he Fakamaau'angá. Tau kei fa'u 'etautolu e fo'i laó.

'Eiki Palēmia : Kae kehe ka 'oku 'atu 'a e fakatātā he na'a ke 'ai ho'o fakatātā.

Sea Komiti Kakato : 'E Fakafofonga kae faka'osi mai e 'Eiki Palēmiá.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatātā ko eni, 'oku ou lau hifo ko eni he Kanivá 'oku pehē ai. Te u ki'i lau atu pē fakapapālangí he 'oku 'ikai ke, .. *The president of the PTOA Auckland Aotearoa Sector – Vainikolo Taufā, then said the housing was an attempt to put the late Prime Minister's mission into practice.* Ko e *article* koe'uhi kuo fai foki 'a e ki'i felaauiaki 'a e felauaki. Pehē leva 'e he kau tama ni'ihi ko e vīsone na'e pehē ia. Mou ō mai moutolu 'o 'ai e, 'a e tokoni ki he kakaí, hala ia mo e vīsone.

Mateni Tapueluelu : Sea fakatonutonu eni 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia : Talamai leva 'e he pule PTOA ia ko ení mei mei *Aotearoa*. Ko e 'ai eni ko ē ke *put into practice* 'a e me'a ko íá.

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu 'Eiki Palēmia.

Mateni Tapueluelu : Fakatonutonu atu Sea. Ko u kole ki he 'Eiki Palēmiá 'oku mama'o 'aupito 'ene me'á mei he kupu 89(a) ko e fakahoko e ngaahi tala tukufakaholo faka-Tonga. Ko u kole pē ki he 'Eiki Palēmiá,...

'Eiki Palēmia : Ko 'etau kamata eni e me'a ko e tukufakaholo fo'ou 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu : Ke ne tauhi hono molumalú 'Eiki Sea, kae tuku ke tau foki ki he kakanó kae hoko atu mu'a e motu'á ni Sea.

'Eiki Palēmia : Ko e me'a ia ...

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki.

'Eiki Palēmia: 'Osi mahino 'ene fakatonutonú 'ana ka ko u, ...

Mateni Tapueluelu : Ka ko e taimi eni e motu'á ni Sea ke faka'osi atu e ...

Sea Komiti Kakato : Mālō ... Fakafofonga Tongatapu Fika 4.

'Eiki Palēmia : Ka 'oku ka 'oku tau kamata foki 'ai 'a e fanga ki'i *practice* 'i ai mo e vīsone. 'A ia ko e 'uhingá hangē ha fo'i 'ulungaangá...

Sea Komiti Kakato : Ko u tui 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke kau kātoa 'a e 'u hiva 'a e siasi 'ū *interest* ko iá ia 'i he 'uhinga 'o e talanoa 'o e Lao Fakaangaanga ko eni 'o e vīsone mo e 'ū me'a fakasosiale ia 'i tu'a. Ka 'oku mo'oni ho'o me'á 'a e taki ho'o me'a 'oku ke me'a ki aí, ka 'oku ou lave'í pē 'ete ke lōloa ai 'a e 'uhinga 'o e Lao ia ko eni Fakaangaanga ko eni.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea ka ko e kole feinga pē ke mahino.

Sea Komiti Kakato : Ka 'oku kole ke tau, kei toe lahi pē taimí ke mou toe me'a 'anai 'Eiki Palēmia ka tau liliu 'o Fale Alea. Mālō.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea - Lord Fakafanua ki hono me'a'angá.

'Eiki Sea : Tolo e Falé ki he 2:00.

<008>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e 'Afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Tapu mo e Tu'i 'o Tonga. Tapu mo e Ta'ahine Kuini, fakatapu mo e Pilinisi Kalauni pea mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu heni ki he Minisitā Fonua kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale, talitali lelei kimoutolu he ho'ataa ni pehē ki he Tonga kotoa, hoko atu e feme'a'aki ki he Lao Fakaangaanga Fika 12/2020. Lao Fakaangaanga mo Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga. 'Atā ke fai ha feme'a'aki, tēpile e Hou'eiki, me'a mai e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai me'a mai.

Poupou ke tali Lao koe'uhi ke fakaivia'i 'aki tala tukufakaholo ke tokoni he faitu'utu'uni 'i ha hopo

Lord Fakafanua: Tapu atu ki he Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakamālō atu Sea he ma'u faingamālie 'uhī ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ko eni ki he Konisitūtone. Kuo mahino pē me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai koe'uhí ko e fakatonutonu eni ki he Konisitūtone ka ko u fie lave atu pē Sea ki he me'a ko ē 'oku fakamalanga ki ai e 'Eiki Minisitā Laó koe'uhí ko u poupou lahi atu ki he liliu ko 'eni mo e tānaki 'oku fokotu'u he Lao Fakaangaanga ko eni ki he 'etau Konisitūtone. 'Uluaki pē Sea ko 'etau Konisitūtone 'oku vahe tolu tau pehē pē ko e tohi 'e tolu. Tohi 'uluaki 'oku hā ai e tau'atāina, tohi hono ua ko e anga 'o e pule 'o e fonua 'a ia 'oku fakaikiiki ai e mafai mo e founa hono fili

Fakataha Tokoni, Palēmia, Kapineti, Fale Alea mo e Fakamaau'anga. Ko e kongā hono tolu 'o e Konisitūtone ko e fonuá felāve'i ia mo e totonu e taha Tonga kotoa pē ke ma'u ha'ane 'api 'uta mo 'ene 'api kolo pehē foki ki he ngaahi monū'ia 'oku ma'u he Tongá mei he fonuá fakaikiiki he Konisitūtone. Fakatonutonu ko eni ko e tānaki ki he kongā 2 'a ia ko e anga hono pule'i e fonuá tautefito ki he kupu 89 'oku tānaki ki he kupu fo'ou 89 (a) ki he Fakamaau'anga pea ne 'osi me'a pē 'a e 'Eiki Minisitā Laó ko e kupu 89 ne hanga fakamafai'i 'a e Fakamaau. Tānaki mai he Lao Fakaangaanga ko eni 'a e kupu 89 (a) ko hono fakahoko 'o e ngaahi tala tukufakaholo faka-Tonga. Sea ko e 'uhinga 'oku ou poupu ai ki hono tānaki mai e kupu ko eni he kuo talu hono fa'u e Konisitūtone ...

<009>

Taimi: 1410-1415

Lord Fakafanua: ... Konisitūtone mo 'etau fakafalala ki he lao mo e ngaahi tu'utu'uni ko ē 'oku fakahoko 'e he Fakamaau'anga, fakatatau ki he *Common Law*, 'a ia ko e *Common Law* 'oku tau ngāue'aki ki he mafai fa'u lao ia 'a e Fakamaau'anga nau ngāue'aki e *precedents* pē ko e *case law* hanga 'e he ngaahi *case* mo e ngaahi tu'utu'uni he kuohilí 'o huluhulu'i mai pea mo tokoni ki he fa'u tu'utu'uni e Fakamaau 'i ha'ane sivi'i ha Fakamaau, ha *case*. Pea koe'uhi ko 'etau muimui ki he *Common Law* 'oku tau ngāue'aki e ngaahi lao mo e 'ū *case* 'i he Kominiueli. Pea 'i he'ene pehē 'e lava pē ke tau ngāue'aki ha *case* 'i Nu'usila pē ko 'Asitelēlia pē ko Pilitānia 'o makatu'unga ai 'a e tu'utu'uni 'e fakahoko 'i ha Fakamaau 'i Tonga.

Sea ko e 'ū fonua kehe 'i he Pasifiki na'e 'osi me'a pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku 'i ai 'enau 'ū Konisitūtone 'oku 'osi hanga 'e he 'ū Konisitūtone ko 'eni 'o fakaivia'i 'a e tukufakaholo e fonua ko ia. Toki fakatokanga'i hake kimui 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau kupu pehē 'i he kongā 2 ko eni 'o 'etau Konisitūtone fekau'aki mo e Fakamaau'anga. Pea ko e monomono eni ke fakaivia'i 'a e tukufakaholo ko eni 'i he fonua ni ke fakatokanga'i 'e he Fakamaau kotoa pē 'i Tonga 'a e mahu'inga 'a e tukufakaholo ko ē 'i Tonga ni.

Sea ko 'eku lau hifo 'a e kupu 89 (a) fo'ou ko eni 'a e fakahoko e ngaahi tala tukufakaholo faka-Tongá 'oku kongā 'e 4, 'oku ou kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā Lao ke ne toki fakatonutonu mai kapau 'oku hala 'eku ma'u, ka ko e kongā 1, 'oku ne fakahā mai e tukufakaholo 'a ia ko e fo'i tefito ia e me'a ko ē 'oku tau talanoa ki ai ko e tukufakaholo, pea 'oku ne hanga 'o fakaikiiki mai 'oku 'i ai e tefito'i tukufakaholo 'oku 'i ai e ngaahi tala tukufakaholo ngaahi anga fakafonua pea mo e ngaahi anga fakafonua 'oku taau mo totonu. Kongā 2 e kupu ko eni 'oku ne hanga 'o fakatokanga'i kuo pau ki he Fakamaau'anga mo e fakatonutonu'anga kotoa pē 'o e fonua kuo pau ke nau hanga 'o fakatokanga'i 'a e kongā 1, 'a ia ko e tukufakaholó tefito'i tukufakaholó ngaahi tala fakatukufakaholó, ngaahi anga fakafonua, mo e ngaahi anga fakafonua 'oku taau mo totonu.

Kongā 3 'o e kupu 89 (a) fo'ou, 'oku toe tu'utu'uni pē 'i he kupu ko eni ko e tukufakaholo 'oku fiema'u ke fakamo'oni'i'aki ha fakamo'oni 'i ha Fakamaau'anga. Ko hono fakalea 'e taha 'oku pau ke makatu'unga 'i ha *evidence*, 'a e tukufakaholo pea toki tali ko e me'a ē 'oku tukufakaholo 'i he ngāue ko eni 'a e Fakamaau. Pea toe hoko atu pē kupú ka 'oku 'ikai ngāue'aki e ngaahi tu'utu'uni angamaheni, he 'oku 'i ai e ngaahi *procedure* mo e ngaahi tu'utu'uni fakafakamaau'anga 'oku ne hanga pule'i e *evidence*. Pea 'oku ou tui mahalo ko e 'uhinga e me'a

ko eni he ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamatala ia mo e ngaahi fakamo’oni mahalo ko e *schedule of limitation* pē ko e hā, ‘oku ne hanga fakangatangata kapau ‘oku ‘i ai ha fakamatala ia mei ha ta’u ‘e 50 pē 100 kimui ‘oku ‘ikai ke tali ia. Ka ‘oku hanga ‘e he kupu ko eni ‘o faka’atā ke ngofua ke, ‘oua hanga ‘e he ngaahi tu’utu’uni fakatekinikale ko eni ‘a e Fakamaau’anga ‘o fakangatangata hono fakamatala ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a ‘oku ma’u ‘i he tukufakaholo.

‘A ia ko e konga 3 ia ‘oku lau ko eni he kupu 89 (a) ko eni, pea ‘i he sētesi faka’osí ‘oku ‘asi ai, ‘e ‘ikai mole ‘a e ‘ulungaanga pē ko e tukufakaholó koe’uhí ko hono si’isi’i hono ngāue’akí, ‘a ia ‘oku toe hanga ‘e he fo’i konga faka’osi ko ē kupu ko eni ‘o toe fakamahino’i mo fakapapau’i, neongo pē hono si’isi’i hono ngāue’aki ha fo’i me’a fakatonga pe, ‘ulungaanga tukufakaholo...

<005>

Taimi: 1415-1420

Lord Fakafanua: ... ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o tamate’i ‘i he sio ‘a e lao mo e Fakamaau’anga ‘oku kei *valid* pē he ‘oku ‘osi mahino pē ko e sosaieti Tonga mei he to’utangata ki he to’utangata. Pea ‘oku liliu mo e ngaahi *values* pē ko e anga faka-Tonga mei he to’utangata ki he to’utangata. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e lau ‘oku pehē ‘oku mole atu e ngaahi ‘ulungaanga motu’a pea ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘ulungaanga fo’ou ‘oku hū mai he to’utangata fo’ou, ka ‘oku hanga he kupu ko eni ‘o fakamahu’inga’i pea mo fakahū he Konisitūtone ke malu’i ‘a e ngaahi tukufakaholo faka-Tonga. Pea ko e konga eni ‘e taha ‘oku ou poupou fefeka ki ai ke ‘oua ‘e mole ‘a e Tonga. Ko e talanoa ko ē ke toe fakafoki eni ke fai ha tālanga’i pē ‘oku lelei pē kovi tau ‘osi paasi tautolu ia ai. Ko e me’a eni ia na’e tonu ke fai he ta’u 100 kimu’a mei he kamata’anga. Ko hono toki fakatokanga’i hake eni na’e ‘i ai ‘ū *case* ia ‘i he Fakamaau’anga na’e faai atu e *case* ia ko ē tu’utu’uni e Fakamaau mahalo ko ha Fakamaau pālangi ngāue’aki ngaahi makatu’unga ‘oku ta’e’iloa ia kia tautolu ko e ngaahi me’a ia he hisitōlia e ‘ū fonua muli ke tu’utu’uni’i ‘atautolu ‘etau ‘ulungaanga fakafonua ‘oku hala ia.

Sea ko u fie fakatātā atu pē ‘oku ‘i ai e *case* ‘e taha ‘oku ou manatu’i ‘oku ‘i ai ‘eku manatu ki ai. Na’e fai e hopo ‘i Pangai lahi pea na’e tu’utu’uni e Fakamaau ko Pangai lahi ko e *public arena* ia ko e *public space* ia ko e Pangai ia ‘a e tokotaha kotoa pē ‘oku tau’atāina ke ‘alu ki ai he ‘oku hangē ha paaka. Ka ‘oku ou manatu’i Sea na’e ‘i ai ‘a e Tō Folofola ‘a Tupou IV ko e Pangai lahi ia ‘a Tupou pea ‘e pule pē ‘a Tupou ia ki ai ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ha taha ke tau’atāina ki ai. Sea ko e fehangahangai ia ‘a ‘etau ‘ulungaanga faka-Tonga tukufakaholo pea mo e ma’u hala ‘a e Fakamaau’anga ‘a ia ‘oku fakatonutonu he kupu ko eni ke fakafoki mai ‘oku pule ‘a e tukufakaholo ‘i ha toe tu’utu’uni mai ha taha kehe pe ko ha ma’u hala ha taha pe ko ha muli.

Sea ko u fie lave ki he tukufakaholo he ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau hanga ‘o faikehekehe’i ‘a e tukufakaholo mei he anga fakafonua mei he anga faka-Tonga ‘oku taau mo totonu he ‘ū ngaahi fakalea ia ‘oku ‘asi he kupu ko eni.

Ko e tukufakaholo pe ko e *customs*. ‘Oku ‘uhinga ia ko ha founga hono fakahoko ha me’a ko e *custom* ia, pea te u fakatātā’aki e ngaahi *custom* ‘oku ngāue’aki ‘i Tonga ni. ‘Oku ‘i ai e *custom* ko e taimi ko ē ‘oku te kolosi ai ‘i mu’a ha taha ‘oku te lea tulou. Ko e *custom* ia faka-Tonga ‘a e tulou. Ko e taimi ko ē ‘oku tau hū ai ki ha lotu fale ‘oku vete ‘ete sū. Ko e *custom* faka-Tonga ia.

Ko e ngaahi tukufakaholo ia 'a e founa hono fakahoko ha me'a. Pea a'u pē ki he taimi 'oku tau fakahoko ha maumau pea 'oku fiema'u ke tau ō 'o kole fakamolemole ki ha taha pē ko ha fānili ki he 'Ene 'Afió ki he Tu'i 'oku fai e hū louifi ko e *custom* ia pe ko e tukufakaholo faka-Tonga. Kapau na'a te hala ki ha'ate kaungā'api te 'ave 'ete 'umu pē ko ha'ate koloa 'o fai'aki e kole fakamolemole. Ko e tukufakaholo ko e *custom* ia 'i he 'ulungaanga faka-Tonga 'aho ni Sea koe'uhí ko e 'ikai ke hā 'a e me'a ko eni 'i he'etau Konisitūtone 'oku 'ikai ke fakatokanga'i ia 'e he Fakamaau'anga, pea ka 'i ai ha Fakamaau 'oku ne hanga 'o fakatokanga'i e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ikai ke fakaivia'i ia he Konisitūtone. Ko e 'uhinga ia 'oku ou tui au 'oku mahu'inga e kupu ko eni ke hā he'etau Konisitūtone ke fakatokanga'i he Fakamaau'anga 'a e ngaahi *custom* pē ko e tukufakaholo pe ko e *tradition* 'i he fakapālangi e kupu ko eni 'i hono faka-Tonga ko e anga fakafonua 'oku tatau pē pea mo e tukufakaholo...

<007>

Taimi: 1420-1425

Lord Fakafanua: ... ko e *values* 'a ia 'oku hā ki ai 'a e kupu ko eni, 'i hono fakalea faka-Tongá ko e anga faka-Tonga 'oku taau mo totonu. Ko e anga faka-Tonga 'oku taau mo totonú Sea, ko e ngaahi makatu'unga ia 'a e tukufakaholó pē ko e ngaahi maka tuliki ia 'oku makatu'unga ai 'a e *custom* 'o e tukufakaholó.

Te u fakatātā 'aki 'a e 'ulungaanga faka-Tonga ko e faka'apa'apá. 'Oku fai e faka'apa'apa ki he'ete 'eiki pē ko 'ete tamai, 'oku fai 'a e faka'apa'apa ki he'ete mehikitanga, ki he'ete tuofefine, ki he tuonga'ane. 'Oku hanga 'e he ngaahi fa'unga fakafānili faka-Tongá, 'o tataki 'a e founa 'ete faka'apa'apá. Tauhi vā, tauhi vā faka-Tongá ko e tukufakaholo ia 'i Tonga. Ko e 'ulungaanga fakatōkikaló 'oku kau ia he ngaahi anga faka-Tonga 'oku taau mo totonú. Pea kapau te u toe 'oatu ha fakatātā Sea, ka 'i ai ha mehikitanga 'oku ne ohi ha taha, ui ia ko e tama tō he mehikitanga. Ko e *adopt* ia 'i he 'ulungaanga faka-Tongá. Ka 'i he laó kapau 'oku te *adopt* ha taha, 'oku fiema'u ia ke, ko e tokotaha ko ía 'oku 'ikai ko ha taha 'o ha fānau mali. 'A ia neongo 'oku tau hanga 'o ngāue'i 'a e ngaahi tukufakaholo ko eni 'oku fepaki ia mo e anga ko ē tu'u ko ē laó 'i he 'ahó ni.

Sea 'oku lahi 'aupito e 'ū me'a ko eni 'oku loloto 'aupito ia, 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'i he ngaahi me'a malava hoko 'i he filí he vā ko ia e Fakafofongá mo 'ene vāhenga fili, 'i he anga ko ia e nofo ko ē 'a e kakaí, ka 'oku loloto 'aupito 'a e ngaahi me'a 'oku hanga 'e he kupu ko eni 'o fakaivia'i 'a e Fakamaau'angá ke nau lava 'o sio ki ai mo fakatokanga'i 'i he taimi ko ia 'oku fai e tu'utu'uni ki ha taha. Sea te u ngata ai ka 'oku ou poupou atu ki he fakatonutonu ko eni, mālō e ma'u faingamālie Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Nōpele, tokoni lahi 'aupito 'a e fakamaama 'oku fai 'e he Feitu'una ki he lelei 'o e Lao Fakaangaanga ko eni. Kiate au ka 'i ai ha me'a 'oku lelei ka tau fakaanga'i, tonu ke vakai 'a e fakaangá he'ene tu'unga fakakaukáu pē ke fakaanga'i hako e hā nai ha me'a 'oku lelei pē ia 'iate ia. Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Fehu'ia hano uesia sisitemi fahu he tala tukufakaholo hano ngāue'aki e kupu fo'ou

Mateni Tapueluelu : Mālō e laumālie Sea mo Hou'eiki. Fakamālō atu 'Eiki Sea he 'omai e ki'i

faingamālie ko ení ke faka'osi atu e ki'i fakamalanga 'anenaí. Ko hono 'uhingá na'e motuhia ia he ngaahi 'ū fekolosi'akí 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Nōpele Ha'apai he fakamalanga fakamaama 'i hono 'omai 'a māmani lahi pea mo Tongá ni pea mo e anga 'etau fekaukau'akí. Maama 'aupito ka ko e tokanga pē 'a e tēpile ko eni 'Eiki Sea. Kapau 'e tokoni mai pē 'a e Hou'eiki Pule'angá, ko e kupu fakamuimui ko ē 'i he kupu fo'ou ko eni 89(e) 'a ia 'oku pehē. Kuo pau 'e 'ikai mole 'a e ngaahi tukufakaholo faka-Tongá koe'uhi ko e si'isi'i 'a hono ngāue'akí. Ki'i tokoni mai angé 'omai ha fakatātā ki ha tukufakaholo tau pehē 'oku si'isi'i hono ngāue'akí kae 'ikai ke mole. Pea 'oku ou 'oatu ai pē mo e fehu'i ko ení. Ko e 'uhinga pē ke tokoni ki he fakama'ala'ala. Fēfē nai 'etau sisitemi fahú? 'E lava nai ke nau tu'utu'uni ki ha koloa 'a ha taha 'oku nau fahu ai pea mole ai 'ete tau'atāina he kupu 1 e Konisitūtone tau'atāina 'a kita ki he'ete koloa 'a kita. Ko u fiema'u pē ke ki'i fakama'ala'ala ...

<008>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu: ... Sea mou tokoni mai ha taha pē 'e lava tokoni mai 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki Komiti. Hangē pē ko ē na'a ku lave ki ai 'anenaí angé. 'Oku 'ikai ke hanga 'e he kupu ko eni 'o uesia ha lao kapau 'oku 'i ai ha lao fahu 'oku kei fahu pē ia ko e me'a ia ko ia 'Eiki Sea ko e me'a fakafāfāmi ia 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke 'alu atu ia 'o to'o e tau'atāina 'a Sione ko e 'uhinga pē eni ia ka hoko ha ngaahi hopo mo e me'a, ko e Lao Fahu na'e 'osi ui pē ia 'e Tupou I 'o tuku fakatafa'aki mo fakalelei'i 'o tau ngāue mai 'aki ko ē he 'aho ni, 'oku 'ikai 'uhinga ia ke 'alu atu ia mo 'ene tau'atāina ke to'o e koloa 'a Sione 'ikai 'oku 'i ai e lao ia ki ai 'e kaiha'a ia pea 'oku 'ikai ke ue'i e Lao Kaiha'a ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni pē mu'a 'i he ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e tapu mo e Feitu'una Sea pea mo e tapu mo e Hou'eiki e 'o e Komiti Kakato ko u faka'apa'apa 'aupito ki he fehu'i ko eni ko u tui ko e fehu'i mahu'inga ia 'a e 'ai ko eni ki he fahu, ko e taha ia 'a e 'ulungāanga lelei 'oku tau tauhi. Hangē pē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai hangē ko e faka'apa'apa 'oku tau tauhi pē ia 'e tautolu koe'uhí pē ia 'oku tau faka'apa'apa 'a e, 'a e tau pehē ko e fahu 'o e ki'i fāfāmi ko ia ko hoto tuofefine. Ko e me'a kehe kapau 'oku 'ikai ke tali ia ha fāfāmi 'e taha. Me'a pē ia 'a'ana he 'oku 'ikai ke fai ai 'a e faka'apa'apa ia ko ia pē ko e hangē ko 'etau me'a ki he'etau fanga tamai 'osi mahino pē ia 'oku 'ikai ke nau omi nautolu 'o kaiha'asi ha'ate me'a 'ikai ka 'oku te ongo'i pē 'e kita 'e 'ave ki ai 'ete faka'apa'apa 'oku 'ikai ke mole, pea ko e taha ia e fo'i me'a faka'of'o'ofa hono tauhi. Pea 'oku takitaha 'ilo pē hono fāfāmi. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke tau hanga 'e tautolu kapau pē 'oku 'ikai ke fu'u loko tauhi ia 'e ha taha sai pē ia. Ka 'oku tauhi ia 'a ha taha tuku ia he'enuu fakamā'opo'opo e fāfāmi. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia. ‘I ai pē ha fakaofiofi, ‘oku hangē pē ‘a e tu’unga ‘o e tamai mo e tuofefine kapau ‘e tauhi ‘a e vā ‘o e feveitapui’aki ‘e lava leva he foha mo e tuofefine ‘o tauhi hona vā ki he tuofefine ‘ena tamai. Ko e anga ia ‘etau nofo faka-Tonga ko 'ene ma’opo ko 'ene maau ko ē ‘a e tama ia he ‘ai ‘a e tamai mo hono tuofefine ‘e maau hono foha mo hono tuofefine pea kapau ‘oku hanga ē ki he noate hanga ē ki he saute ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku fehalangaki, hoko atu e feme’a’aki.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sea ka u kKi’i kole fakama’ala’ala pē ki he Fakafofonga, ke fakama’ala’ala mai he ko u tui hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga ‘oku, te ne fakamaama mai ko e ‘uhinga hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga fekau’aki mo e fahu ka ko ‘eku ‘uhinga ke mahino ko ē ki he fekau’aki ko ē ‘a e lao ko eni mo e me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke, hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao. ‘A ia ko e motu’a ni ko e mahino ko ē kiate au ko e ‘uhinga ‘e lave ai e fo’i me’a ko eni ki ha keisi ko e ‘uhinga foki hangē ko e kapau fakatonutonu mai Sea kapau ‘oku, he ko e ‘uhinga pē au ke ngali maama ki he fokoutua ko eni ‘o fakakaukau’i ‘i he feme’a’aki. Ko e toki fekau’aki ko e fo’i tukufakaholo foki ia ‘a e fahu ka pea ‘e toki ngāue’aki pē ia ‘o ka fekau’aki pē ko e hā e natula ‘o ha keisi ‘uhinga he kuo ‘osi hoko ia Sea he fonuá kuo ‘osi hoko pē hopo ia ai ‘a e toko ‘a e ongo tautehina ko e toko ko e tuonga’ane mo e tuofefine. Pea ko e me’a ia ko ē ‘e toki ngāue ai ko ē ‘a e ko ē ko e me’a ‘oku fiema’u ke tohi’i heni ‘ohovale pē kuo hopo ha tama ia ‘a ha fefine mo ha tama hono tuonga’ane ko e ongo *first cousin* ‘i ha, pē ko e hā e natula ‘o e *case* ko ia pē ko e fakatonutonu kekekele pē ko e taa’i he tama ia ko ē e tama ko ē. Pea ‘oku ‘osi hoko ia ‘oku na hopo. Pea ‘ikai ke uesia ‘e he kupu ia ko eni e Konisitūtone ‘a hono fakamaau’i ko ē fo’i hia na’e hoko. ‘A eni ko ē ‘oku ‘omai ko ē he Minisitā Lao ‘ikai ke ‘i ai ha kau ia ki ai ‘a e ka ko e ‘osi ko ē ‘a e fo’i tau pehē pē na’e taa’i he tama ia e tuofefine ...

<009>

Taimi: 1430-1435

Lord Tu’iha’angana: ... ‘a e tama ‘a e tuonga’ane, pea faka’ilo ia, pea hopo ia ‘oku ‘ikai ha kaunga ‘a ‘eni ki ai, hopo leva ia ‘o lele hopo mo e me’a, ‘o mo’ua foki ia he ko ‘ene taa’i e tama e ‘a e tuofefine tama e ‘a e tuonga’ane. Pea ka hū atu leva eni pea ‘oku tohi’i ‘i he’etau Konisitūtone ‘e fakakaukau’i ‘i he taimi ko ē ‘e tala ai e tautea, he ‘e pehē atu ‘a e loea, Sea fakakaukau’i ho’o, ‘ave mu’a ‘a e tautea ko e ‘uhingá he ko e motu’a ko ena, ko e tama ko ena ‘oku halaia ko e tama ia ‘a e fefine, ka ko e motu’a ko ē na’e taa’i ko e tama ia ko ‘emau tu’u fakatonga ‘oku fahu ia, ‘eiki ia ‘i hē. ‘Oku ou tui ko e fakafekau’aki ia ko ē ke ki’i maama mai ‘a e kaunga ko ē ‘a e tukufakaholo ki ha hia, ‘e makatu’unga pē ia ko e hā e natula e hia ko ia, pea ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ia e kupu ko eni e Konisitūtone ke ‘oho ia ‘i he natula ko ē Fakamaau’anga, ka ko e taimi ko ē ke toki hoko ai e tautea pea pehē atu, ‘o, ko e anga ‘emau tu’u faka-Ttongá ‘Eiki Sea, ‘oku, tama ē ‘a e fefine, tama ē ‘a e tangata ka ‘oku mahino ‘oku ‘eiki ē hē fahu ē hē, ka ko e fekaukau’aki ko e maama ia ki he motu’a ni, mei tonu pē Sea pē ‘oku, te u feinga pē ke u muimui’i atu, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ‘oku ...

Taukave'i 'oku 'uhinga e tukufakaholo ke fakahaofi ha taha 'i ha hopo kae fakatokanga'i pe

Lord Fakafonua: Sea ko e tokoni atu pē ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpele Ffika 1 'o Ha'apai. Koe'uhí 'oku ou tui mahalo ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga na'a 'ohovale pē 'oku hanga 'e he tukufakaholó 'o fakahaofi ha taha na'e tonu ia ke halaia, 'i he tu'utu'uni ko ē 'a e Fakamaau'anga. 'Oku ou tui mahalo ko e fo'i me'a ia 'oku 'uhinga ki ai. Ka 'oku ou fie fakahā atu pē Sea he 'oku hā mahino pē he me'a ko eni, ko e ngaahi 'ulungaanga pea ko e tukufakaholó 'oku fiema'ua ia pea 'oku ou kole atu ki he kalake ke *highlight* mai, ke fakatokanga'i 'i hono fakahoko 'o e tu'utu'uni 'i ha hopo, ko e fo'i fakatokanga'i pē tānaki atu 'a e tukufakaholo ke fakatokanga'i, 'i hono fakakaukau'i ha *case*. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke 'oatu 'a e tukufakaholó 'o fakahaofi'i ha taha, na'a ne 'osi maumau'i ha lao hia, hala ia. Ko hono fakatokanga'i 'a e tukufakaholo, 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu 'ū *case*, ka 'e tokoni ki ha taha 'i he hopo hono fakatokanga'i 'a e tukufakaholo. Ko e fo'i me'a mo'oni ia e, 'a e *issue* ko eni, 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o to'o ha maumau lao pē tamate'i ha lao pē, ko hono fakahū pē 'a e tukufakaholo ke fakatokanga'i, pē ko hono fakapālangi ke *consider* he Fakamaau'angá 'a e tukufakaholó mo e ngaahi me'a ko ia na'a tau 'osi talanoa ki ai, ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ke u ki'i tokoni atu pē Sea. Tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki e Komiti. Hangē pē ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia, makatu'unga pē ia 'i he fo'i fāmili, kapau 'e hoko e hia pea kole fakamolemole 'oku na vā lelei e fāmili 'e makatu'unga mei ai e tu'utu'uni. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia he 'ikai ke mo'ua ia fakatatau ki he lao, ka 'e makatu'unga ia he tu'unga fakafāmili 'oku nau vā lelei 'ikai ke nau fekāinaki, pea 'e lava ia 'Eiki Sea, 'e lava leva 'o ngāue ai 'a e kupu ko eni, mahino 'oku halaia e fo'i hia ia ka kuo felotoi e ongo tafa'aki ke fakahoko ki he Fakamaau ko e tama ē 'a e fefine, ko e tama ē 'a e motu'a tangata pea 'oku na felotoi ke tali ā e fakamolemole, pea ko 'ene 'osi ia Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'E Fakafofonga ko ho'o faka'uhinga e na'a ke 'uhinga ki ai ho'o fehu'i?

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Pē 'oku 'uhinga e Feitu'una ia ki ha tu'utu'uni fakaaaoa 'a e fahú ki ha koloa 'a taha 'a e fānau 'o e fanga tuonga'ane.

Mateni Tapueluelu: 'Oku ou tui Sea hūfanga 'i he fakatapu, ko e ngaahi tapatapa e fo'i taiamoni pē 'e taha, ko e ngaahi faka'uhinga ki he fo'i filo 'e taha 'a ia ko e *system* fahu pea 'oku tokoni 'aupito ke fakamaama, 'a ia ko e taumu'a ia Sea 'o e fehu'i 'oku mau fai na'a hoko eni ia Sea, ko ha pehē 'e ha ni'ihī, 'o, tau tokoto atu ki he 'ā puaka hūfanga 'i he fakatapu 'etau fa'ē tangata to'o mai ha ki'i me'a mei ai ko e konga pē ia 'etau anga faka-Tongá. 'Ikai, 'e faka'ilo ia, 'a ia 'oku mahino Sea ko e konga e, ko hono fakamaama pea 'oku ou fakamālō lahi ki he 'Eiki Nōpele ko eni mei Ha'apai ka ko e Sea 'o e Fale Alea, hono fakamaama mai 'a e ngaahi fanga fo'i lea 'oku tu'u 'i he kupu 89 (*a*) ke fakatokanga'i 'i hono fakahoko 'o e tu'utu'uni 'i ha hopo, ka kuo 'oatu e tu'utu'uni ki ai. Pea 'oku ou fakamālō atu 'i he ngaahi feme'a'aki ko ia Sea, ko hono 'uhingá he

‘oku hā maama mai ‘a e kupu ko eni, pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke tau ‘a’alo fakataha hotau vaká
...

<005>

Taimi: 1435-1440

Mateni Tapueluelu: ... ‘o e kakai ‘o e fonua mahalo ‘oku ofi ‘a Tonga he toko 1 kilu 8 afe pea ko e maama ko eni kupu ko eni ‘oku *apply* kotoa. Pea ‘oku ‘i ai foki e ni’ihi Hou’eiki ‘oku hafekasi ka ‘oku nofo ‘i Tonga ni pea ko e ‘uhinga ke nau me’a mai pē ko e anga ē hono fiema’u ko e kakai Tonga kitautolu pea ‘oku tau nofo ‘i he fonua ko Tonga mo e malumalu ‘o e ongo lou ‘olive ko ia Sea e fakamālō atu ‘i he ma’u faingamālie mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga ‘i ai pē ‘a e lea ‘o ‘etau tukufakaholo. Ko e me’a lelei hotau ‘ulungaanga fai ‘oku tau anga ki ai taimi tatau ‘oku kovi. Taimi ‘e ni’ihi ‘oku tau fai ‘etau tu’utu’uni ‘etau fa’iteliha sai he taimi lahi, taimi ‘e ni’ihi ‘oku kovi ia he tafa’aki ‘e taha, ka ko e kole fakamolemole’aki ko e anga e tūkunga ‘o e tukufakaholo ‘e lava pē ke tau fiemālie ko e ‘ikai pē fie kakato e kakato me’a mai Fakafofonga.

Saia Piukala: Sea tapu mo e Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko e fokoutua hake pē motu’a ni ai pea ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e laumālie lelei ‘o e fakatonutonu Konisitūtone ko eni pea te ne lava ‘e ia ‘o *address* e ngaahi me’a lahi ‘a eni na’e fai ki ai e feme’a’aki pea fakamolemole pē ki he Hou’eiki Pule’anga ko e ngaahi tālafili ko eni ko e fiema’u fakama’ala’ala ‘e tokoni ia kia kitautolu mo e kakai ‘o e fonua ke tau hanga ‘o mahino’i lelei ‘a e fo’i Lao ko eni ki he Konisitūtone fekau’aki pea mo e mahu’inga ko ia ‘o e tukufakaholo.

Sea hangē ko eni ko e feme’a’aki pea ‘oku ou tui ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘i he feme’a’aki ‘e fai pē ‘e he Fakamaau’anga ‘a e hopo ko e taimi ko ē ‘oku fakahoko ai e tu’utu’uni ko e taimi ia ‘oku toki hū mai ai e kupu ko eni Sea ke tokoni. Hangē ko eni ko e feme’a’aki hano taa’i ha taha tama ‘o hatu tuofefine ha tama ha tuonga’ane, pea ko e fo’i uouau fakatukufakaholo ko eni e fekole fefakamolemole’aki ngaahi lahi me’a Sea ‘oku tau ‘osi mea’i pē he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Fale ni. Fai ko ē fefakamolemole’aki ia ‘o lava, ‘osi fai e faka’ilo ia toe feinga e fāmili ke tamate’i e hopo ka ‘i he Lao ko ē Fakamaau’anga ‘ikai ke toe lava kae toki lava ‘o hū e fo’i taimi ko ia ‘a e kupu ko eni he taimi ko ē ‘e fai ‘a e tu’utu’uni ‘o ‘ave ki he Fakamaau’anga kuo ‘osi fai ‘a e fefakamolemole’aki ia pea mo kole ko ē ke fakasi’isi’i e tautea.

Fehu’ia pē ‘e lava he kupu 89(a) fakaava ke fai ha ngaahi hopo ne ‘osi fakahoko ia kimu’a

Sea ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku ou ki’i tokanga au ki ai Sea ke u fehu’i pē ki he Minisitā Lao ke ki’i fakama’ala’ala ange manatu’i na’e ‘ikai ke ‘i heni e kupu ia ko eni kimu’a. ‘E lava hono fokotu’u e kupu ko eni ke ne toe hanga ‘o fakaava ha ngaahi hopo na’e hoko kimu’a fekau’aki pea mo e...tau pehē pē ko e Hou’eiki Nōpele ko e tukufakaholo ko e kelekele he na’e ‘ikai ke fakakaukau’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ia ko ia ‘o fakatatau mo e kupu ko eni. Ko ‘eku fehu’i fakama’ala’ala pē au Sea ‘e lava ‘e he kupu ko eni ke ne toe faka’atā pē toe fakaava ha ngaahi hopo ia na’e ‘osi fai ka ‘oku fekau’aki pea mo e tukufakaholo. Ko e ki’i fehu’i pē ia Sea mālō e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Mālō Sea tapu mo e Feitu’una mo e Komiti. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e kupu ia ‘etau Konisitūtone hangē kiate au ko e kupu 20 ‘oku ne talamai ‘e ia ‘e ‘ikai ke tau toe lava tautolu ‘o foki kimui tau kamata pē ‘i he ‘aho ko ē ‘e tali ai e lao ko eni ‘o hoko atu he’ikai ke tau toe ...ko ia ko e kupu 20 ta ‘oku tonu pē ma’u ‘Eiki Sea ‘ikai ke tau toe lava tautolu ai ia ‘o foki kimui ke toe ‘omai ha ‘ū me’a mei ai ka tau kamata he ‘aho ko ē te tau tali ai hangē ko ‘etau pehē tau tali ‘etautolu he ‘aho ni uehe ‘isa ‘oleva ke fakamo’oni Huafa ‘a ‘Ene ‘Afio ka tau toki tali leva e lao pea ko ‘etau kamata lau mei ai mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōomiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Lao. Hou’eiki ‘oku ou lave’i atu kuo maama lelei e lao ni ia pea kuo ‘i ai mo e ‘ū me’a ‘oku mahino lelei ki he kakai ‘e kei tu’uma’u pē Konisitūtone mo e ...

<007>

Taimi: 1440-1445

Sea Komiti Kakato : ... 'uhinga 'o e laó 'i he'ene tu'utu'uni 'i ha hia, ka ko e kau hotau tukufakaholó 'e lava ke tau fefakamolemole'aki 'i tu'a. Lava ai ke tau fakasi'isi'i 'aki 'i he fakamaau'i kitautolu 'i he Fakamaau'angá 'i ha hia, 'i he 'uhinga 'etau tukufakaholó 'i ha fefakamolemole'aki 'i tu'a.

Fokotu’u ke fakatonutonu ke tonu fo’i lea tukufakaholo he ulu’itohi Lao he peesi 6

Lord Fakafanua : Tapu pē Sea ko e fokotu'u fakatonutonu atu pē eni kapau 'e tali 'e he 'Eiki Minisitā Laó. Ko e peesi 6 ko e *heading* ko ē 'i 'olungá, fakahoko ha ngaahi ta tukufakahoko ke liliu 'a e “k” ko e “l” tukufakaholo.

Sea Komiti Kakato : Toe fakaongo mai angé 'Eiki Nōpele.

Lord Fakafanua : 'Oku tukufakahoko, ka 'oku tonu ke fakalea tukufakaholo.

Sea Komiti Kakato : Ko ia fakatonutonu pē 'a e fo'i lea ko eni 'o e tukufakahokó ofi ke mo'ua ho'omou potungāue he taimí ni ho'omou. Ko moutolu 'oku tau kei fehalaaki ai ko ho'omou fakahalaki.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Kole fakamolemole atu Sea ko e toki fakatokanga'i eni ia 'e he motu'á ni.

Sea Komiti Kakato : 'Osi taimi ke tautea'i koe Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mou fehalaaki he Fale Alea ‘o Tonga.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sai pē ke tautea'i pē motu'á ni Sea ka ko e 'ātunga pē ia.

Sea Komiti Kakato : Fakamolemole'i pē mahalo ko e taipe pē 'a e kau ngāue 'a e Fale Aleá 'i he liliu ko eni ki he, mālō. Kalake tau pālōti. Kuo laumālie lelei e Falé. Hou'eiki, ko ia 'oku loto lelei ke tali e Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020 mo e fakatonutonu, fakahā 'aki e hiki e nima.

Pālōti tali Lao Fakaangaanga fika 12/2020 mo e fakatonutonu

Kalake Tēpile : Sea loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha fakahā loto?

Kalake Tēpile: Loto ki ai e toko 17.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Tali kātoa 'e he Falé. Fakamālō atu Hou'eiki e feme'a'aki lelei. Pau pē ke ki'i tō mo hopo e vaká kae lava ke toki fononga lelei ki taulanga. Na'a mo'oni e lau 'a e motu'a Ha'apai, te tau hao he afā ka tau ngoto he tofú. Kuo tofutofu lelei e lao ia ko eni he feme'a'aki. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : 'Oatu pē fakamālō 'Eiki Sea ki he... mālō.

Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue *MEIDECC* 2019/2020

Sea Komiti Kakato : Mālō. Ngāue 'oku mou fai he 'ahó ni ko e ngāue pē ma'a hotau Tongá, ka ko e Konisitūtone pea mo e laó te tau kei liliu pē 'i ha tūkunga e anga e hala fononga. Hou'eiki tau hoko hifo ki he Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue *MEIDECC* 2019/2020. Na'e tukuhifo mei he Fale Aleá 'i he tēpile 'a e Fakafofonga e Kakaí te u 'oatu ke mou me'a mai ko e 'uhingá kae toki fakakakato mai 'e he 'Eiki Minisitā 'a e me'a na'e fai ki ai e tokanga 'a e tēpile ko ē mālō.

Mateni Tapueluelu : Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō kae 'oatu mu'a ha fakalavelave fekau'aki mo e fakamatala fakata'u ko eni 'a e Potungāue *MEIDCC* ki he ta'u 2019/2020 pea 'oku ou fie taki pē tokanga 'a e Komiti Kakatō kamata 'i he peesi 286 polokalama 9, Va'a Malu Fakakomipiuta 'o faai ai kimui 'e Hou'eiki.

Tokanga potungāue ki he malu & fakapotopoto ngāue'aki fetu'utaki fakakomipiuta

'Oku hā ai 'a e tokanga 'a e potungāue ko eni ki he malu 'a e fetu'utaki komipiutá founa fakapotopoto hono ngāue'akí tautefito eni ki he 'initaneti 'a ia 'oku fokotu'u ai 'a e va'a ko ia ko e *CERT* mo e ngaahi fengāue'aki pea mo muli ke fakalalakala'i 'a e tokanga'i 'a e tafa'aki ko eni

'Uluakí pē Sea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā, 'oku hili 'i he uma 'o e 'Eiki Minisitā ko ení ia 'a e ngaahi ha'aha'a mo e fakalalakala fakatekinikale mo fakakomipiuta 'a māmaní, ka 'oku 'ikai lava 'o pehē 'e fu'u pule'i hangatonu tautefito ki he taimi 'oku tau nga'unu ai Hou'eiki ke 'alu faka-*cyber space* 'a e fetu'utakí. Pea 'oku ou fakamālō he 'oku hā heni Sea 'a e ngaahi polokalama ko e feinga ia 'a e potungāue pea mo e 'Eiki Minisitā, ke lava ke fakapapau'i 'oku fakapotopoto pea 'oua 'e pa'ūsi'i hono ngāue'aki 'a e fetu'utaki komipiutá kae pehē foki ki he ...

<008>

Taimi: 1445-1450

Mateni Tapueluelu: ... 'initāneti hangē ko ia 'oku fa'a hā he Feisipuka pea ko e kongā ena e fatongia 'oku hā 'i he peesi 287 palakalafi ki laló 'a ia 'oku pehē ngaahi fatongia fakalotofonua 'oku nau fakahoko ai 'a e ngaahi ako ki he ngaahi sekitoa taautaha 'e Hou'eiki ko hono 'uhinga pē ke fakapapau'i 'oku fakapotopoto hono ngāue'aki e tafa'aki ko eni pea ongo'i malu 'a e kakai foki 'e Hou'eiki. Ko u tokanga Sea ki he Patiseti 'oku hā heni 'i he fakamatalá kuo mole peesi ia Sea ko e tafa'aki ko eni na'e kamata pē hono ngāue'aki ki he 2018/2019. Peesi 288 'Eiki Sea.

Ko e Va'a Malu Fakakomipiuta na'e tali ki ai 'a e patiseti ko e 156200 ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/2020. 'A ia Sea ko e toe tokanga ko ē 'a e motu'a ni ko e anga pē 'oku ou pou pou lahi ki he ngāue ko eni 'oku fai he potungāue. Pea 'oku ou pou pou kakato ki he ngāue 'oku fai he tafa'aki ko 'eni he 'oku tau hanga tautolu 'i he fakalalakala 'Eiki Sea ka 'oku 'i ai e fanga ki'i fakalalakala 'oku 'ikai ke lava 'o mapule'i pea 'oku nau toe kolosi holo nautolu 'o maumau'i 'a e ngaahi fa'ahinga laini tapu hangē ko ia na'a tau toki paasi ai 'a e kupu ko eni ko ē ki he anga fakafonua. Maumau'i lahi 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ko e ngaahi veitapui mo e faka'apa'apa na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'a e Hou'eiki veuki 'i he ngaahi fetu'utaki mo e tukuaki 'oku fai 'i he komipiuta pea ko e pango foki 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke hangē eni ia ko e ngaahi *media* kehe ke lava 'o 'ilo ko hai 'oku fai e fetu'utaki. Pea sivi 'e ha kakai taukei pē ko ha kau 'Etita pē 'Atita ha ngaahi fakamatala pea toki tuku atu ki he kakai ko e 'aho ni te nofo pē mei loki mei loto fale pea kapau 'oku keina kita 'e he taaufehi'a pē ko e meheka ko 'ete lomilomi pē mei loto fale pē mei loki, mei loki lahi pē loki si'isi'i hifo 'o hangatonu mai ia ki he kakai.

Ko e fo'i uestia ko ia Sea kapa ai e kakai kehekehe pea ko hono mo'oni foki Hou'eiki ko e ni'ihī pē ko ē 'oku nau fai e tukuaki'i 'oku keina mo 'au'aufoa ai pē kinautolu 'i he 'aho mo e pō. Mahalo 'oku mea'i pē he Hou'eiki Minisitā ko eni na'e kau 'a e motu'a ni 'i he tu'u mālohi he taimi na'a mau 'i he Kapineti ai ke fai ha ngāue ki heni. Pea 'oku mea'i pē he Minisitā Taumalu'i 'a 'Ene 'Afio na'e fefeka 'aupito 'a e *stand* mo e *position* na'a ku fakahoko 'aki Sea he kapau 'oku pehe'i 'a e laini toputapu he anga 'etau nofo ko e toe hai ai ha taha pea 'oku 'i ai 'a e pou pou ki he Pule'anga 'i he ngāue 'oku nau fai 'oku lipooti mai ko eni ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he ngāue fakato'oto'o 'oku nau fakahoko ko u lave'i pē na'e 'i ai 'a e lao na'e 'omai pea kuo toe fakafoki ke ai ha fakalelei ki ai ka ko hono mo'oni Sea kapau he 'ikai ke tokanga'i 'oku hanga 'e he tō'onga ko eni 'o fa'u 'e ia 'a e fa'ahinga ki'i *culture* iiki pē ko e *sub culture* 'oku ui ko ē he kau pālangi ko e kau *deviant* pē ko ha ni'ihī 'oku nau mavahe mei he ngaahi toputapu fakasōsiale 'oku tali fakalukufua 'e he kakai 'o 'ai pē 'enau fa'ahinga nōmolo pē 'a nautolu, hoko pē lea ta'etaau ia ko e nōmolo hangē pē ia ha ki'i hua pē 'a e fanga fu'u lea ta'etaau 'oku hoko 'o tukuaki'i 'aki ha ni'ihī Sea. Pea ko u pou pou lahi ki he Minisitā 'i he ngaahi polokalama 'oku ne fokotu'utu'u

ke fakapapau'i 'oku lava 'o pule'i pē mapule'i pē fakasi'isi'i 'a e pā'ūsi'i 'a e fetu'utaki 'i he komipiuta. Ko ia Sea ko e kole foki 'a e motu'a ni ke tukuhifo 'a e lipooti ko eni kae fai 'a e pou pou ko eni ke ongo atu ...

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e kole atu 'oku lahi e fa'a tokoni mai ia 'oku faai atu ia hē.

Fokotu'u ke tali Lipooti Fakata'u Potungāue MEIDECC 2019/20

'Eiki Palēmia: Kole atu ke tau paasi e lipooti. Ke tau paasi e lipooti. Faka'ofu'ofa e lipooti. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: *Oh kapau ko ia ...*

Sea Komiti Kakato: Mālō, tokoni 'Eiki Palēmia.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito e tokoni Sea kae tonu pē ke me'a pē kae 'oleva 'oku mei 'osi 'eku fakahoha'a atu. ...

<009>

Taimi: 1450-1455

Mateni Tapueluelu: ... 'uhi ko e motu'a ni na'e kole atu ko ē ke tukuhifo, pea, kau e Palēmia ko eni hono fa'a tukuaki'i hala Sea 'oku fa'a hoko mai, fakahoko mai ki he motu'a ni, 'alu ki he komipiuta mo e 'initāneti hono tukuaki'i hala ...

'Eiki Palēmia: Sea, 'ikai ko e, 'oku mālie 'aupito tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e ...

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu ē Sea pē ko e tokoni he 'oku mei 'osi atu 'eku fakamatala 'aku ia ...

'Eiki Palēmia: 'Oku mālie 'aupito e ...

Mateni Tapueluelu: Fa'a hē motu'a ni ia ko e lahi e fa'a kolosi pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: He 'oku malimali mai e Fika 1. Ko e me'a 'oku ou tokanga ko ē ki ai, ki he Fika 4 'ene fu'u malanga mālie pehē, pea 'oku ou pehē te u fokotu'u atu, tali ā e lipooti 'a e 'Eiki Minisitā he kuo faka'ofu'ofa, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia 'oku te'eki ai ke 'osi e ...

'Eiki Palēmia: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea mei ‘osi e ...

Sea Komiti Kakato: Mālō e pou pou ki he lipooti lelei ka ‘oku ‘ikai ke si’i lava ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga, me’a mai Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te mou toe feme’a’aki na’a tau vā kovi he lolotonga sai ‘eta lipooti, me’a mai koe Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea tuku mai ai leva ki’i fo’i miniti ‘e 10 ko eni kimu’a pea mou toki me’a atu ‘o ‘ilo fī, ke u ki’i fakahoha’a atu ai.

Fokotu’u na’a lava ke hiki patiseti ki he Va’a CERT

Sea ko ‘eku fokotu’u pē ia ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā na’a lava fakakaukau ke hiki ‘a e pa’anga tokoni ki he tafa’aki ko eni. Na’a ku kau ‘i he ‘a’ahi atu pea mo e Komisiona Polisi ki Nu’usila ‘i he tafa’aki CERT, pē ko e tafa’aki ko ē ‘oku nau tokanga’i e komipiuta mo e malu e fetu’utaki komipiuta ‘a Nu’usila, me’a tatau pē Sea. Ko e ngaahi kulupu ‘oku nau fai ‘a e ngaahi fakamaveuveu pea ‘oku ta’ofi, ta’ofi hē, ‘ai ‘e nautolu ‘a e fo’i peesi fo’ou, ta’ofi hē, ‘ai e fo’i peesi fo’ou, ko e me’a pē ‘oku hoko ko ‘enau hiki e tautea, hiki lahi ‘a e tautea ‘i he tafa’aki ko ia, pea ‘oku ou faka’amu pē Sea na’e muimui’i ‘a e ngaahi alea ‘i he vaha’a ‘o Tonga ni mo Nu’usila ka ‘oku ou fokotu’u pē ki he ‘Eiki Minisitā ke angalelei ‘o fakakaukau atu te mau pou pou atu kapau ‘e hiki ‘a e tokoni ki he tafa’aki ko eni ‘Eiki Sea. Minisitā ‘e lava ‘o fai mai pē ha ki’i lave ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ko e ...

Mateni Tapueluelu: Ki’i kamokamo e Minisitā hangē ko ē ‘oku tui ki he me’a ‘oku fokotu’u atu Sea..

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga, ko e fiema’u eni mei he tēpile ko eni ‘Eiki Minisitā ha, na’e, potungāue ke fai hano toe fakaivia ‘a e me’a ‘oku fokotu’u atu ai e ‘uhinga ‘a e ngaahi fetu’utaki ki he *social media* ke fakaivia e tafa’aki ko eni ko e ‘uhingá ko e ngaahi palopalema, ngaahi ‘ū me’a ke lelei ai e anga e nofo mo e ngaahi fetu’utaki. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Ngaahi pāusi’i hono ngāue’aki e fetu’utaki komipiuta mo e ‘initaneti

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea ‘oku ou kole ke u fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fale ni. Sea fakamālō ‘aupito ‘i he faingamālie. ‘Oku ou fakamālō ‘aupito ki he Fakafofonga Fika 4 Sea, ko e ki’i kupu ko eni ko e CERT, pē ko e Va’a ki he poloka, ki he Malu Fakakomipiuta ko ē ‘a e MEIDECC, na’e toki fokotu’u he 2018 ‘i he mahino ko ē ‘a e fiema’u he ngaahi palopalema na’a tau fe’ao mai mo ia ‘i he *social media* kei hoko pē he taimi ni, pea na’e ‘i ai e ki’i fo’i taimi na’e ki’i fakalilifu ‘aupito ‘aupito ‘ene hā mai ‘o hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Fika 4, ko ia foki na’e ‘Eiki Minisitā Polisi ‘i he taimi ko ia, pea na’e fai ‘a e ngāue fakataha ‘a e va’a ko eni pea mo e ‘Ofisi e ‘Ateni Seniale pea mo e Potungāue Polisi ki hono tokangaekina makehe

‘o e ngaahi pau’u ko eni na’e fai ‘i he *Facebook*. Kātoa ‘a e ‘ū *post* pea mo e pau’u ko ē na’e fakahokó Sea na’e ‘osi *print* kātoa ia, ‘oku ‘osi maau kātoa e lipooti ia ki ai, ‘o ‘ave ia ki he kau polisi, pea ‘oku na lolotonga fengāue’aki pea mo e ‘Ofisi ko ē ‘Ateni Seniale ki he ngāue ki heni.

Ke mea’i pē Sea na’e ‘i ai e ki’i lao na’e ‘amanaki ke fakahū mai pea na’e kau he ngaahi lao ko ē na’e toe ki’i holomui, ka ‘oku toe ‘amanaki ke fakahū mai he ‘Eiki Palēmia pea mo e Kapineti, ko e *Computer Crimes Acts*, pea ‘oku ‘i ai e ngaahi kupu ai ‘oku fakalahi mo fakafo’ou ke ne lava ‘o matu’uaki mo ne lava ‘o fai ha me’a ki he fakalalakaka ko eni ‘a e tekinolosia he taimi ní.

Lao ke fakafepaki’i ‘aki ngāue ta’efakapotopoto ‘aki fetu’utaki ‘intaneti

Ko e ngaahi ta’u foki ko ē na’e fokotu’u mai ai ‘a e lao lolotonga na’e ‘ikai ke tau ‘amanaki tautolu ‘e lava fu’u pehē fau, ka ko eni kuo tau sio ki he mo’oni’i me’a pea mo e ngaahi mafai ‘oku lava ‘e he kakai ‘o hangē ko e fakamatala kuo tau fanongo ki ai, kakai pē ia ‘oku toi holo pea ‘ikai ‘omai honau hingoa ke fai ha, ke lava ha ngāue fakalao ki ai, ka nau lava pē nautolu ‘o lau holo ki ha taha pē ia ‘oku fiema’u ke nau lau ki ai. Kae kehe ko e lao ko eni ‘oku mau ‘amanaki pē ‘e tokoni, ‘oku ou tui pē mahalo ‘e ‘ikai ke fu’u pēseti ‘e 100 ha’ane lava kaniseli e palopalema ka ko e lao ko eni ‘oku ne fakaivia ‘e ia ‘a e kau polisi ki he fakatotolo, fakatotolo ko ē ‘a e kau polisi, ‘oku ne fakaivia mo e faka’ilo ko ē ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale, ke na toe mafai lahi ...

<005>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... ange ‘i hono lava ‘o fakahoko ha fakatotolo’i ‘a e kau pau’u pehe ni. ‘Oku ne lava ‘o, kapau ko e tama na’a ne fai e hia ko eni ‘i muli ‘e lava pē ‘o faka’ilo ‘i Tonga ni. ‘A ia ko e, ‘oku lahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku hanga ‘e he lao ko eni ‘o ‘omai ke ta’ota’ofi’aki ‘a e fa’ahinga pau’u ko eni ‘oku fai he *social media*.

‘Osi ‘i ai e ngaahi peesi ia na’e ‘osi fai ‘a e fengāue’aki pea mo e *Facebook* he ‘oku ‘i ai honau ‘ofisi ‘i Senē pea na’e ‘i ai pē ‘a e fo’i taimi na’e lava ‘o me’a atu ki ai ‘a e ‘Ateni Seniale mo ‘enau kau ngāue ke nau fakataha koe’uhi ko e hoha’a ko eni na’e fakahoko, pea lava ‘o to’o ‘aupito he *Facebook* e ngaahi peesi ‘e ni’ihi. Ko e konga ko ē ki he faka’ilo na’e ki’i faingata’a pē fakatatau ki he lao ko ē ‘oku ‘i ai he taimi ni. Pea ko e ‘uhinga ia ‘e toe fakahū mai ai ‘a e lao fo’ou ke ne lava ‘o fakaivia mo toe ‘oange ha *power* makehe ivi makehe ki he ‘Ateni Seniale mo e kau polisi ke nau fai ‘a e fakatotolo mo fai ha faka’ilo ke fakasi’isi’i’aki ‘a e fa’ahinga hia ko eni.

Tu’u ki he kaha’u fiema’u ke fakaivia fakapa’anga tafa’aki *CERT*

Ko e konga ko eni ki he Patiseti Sea mo’oni ‘aupito pē ‘a e Fakafofonga. Ko e taimi ni foki ko e kei langalanga foki eni ‘a e vaka pea ‘oku kei ..ko e ki’i patiseti ko eni ‘oku me’a pē ki ai ‘oku meimei ko e me’angāue ‘ata’atā. ‘Oku fakahoko he uike kaha’u ‘emau fakataha mo e *High Commissioner* ‘Aositelēlia ‘oku tokoni mai pē ‘a muli ia ki he va’a ko eni, nau ‘osi ‘ilo foki ‘enautolu ia ‘a e palopalema ko eni he na’a nau ‘uluaki fepaki nautolu ia pea toki ‘omai ki Tonga ni. Pea ko e konga ko ē ki hono ako’i mo hono fakahinohino ‘a e kau ngāue pea te nau fakapa’anga ia ‘enautolu. ‘A ia ko e konga lahi ‘o e ngāue ko eni he’ene tu’u ki he kaha’u ‘e fakapa’anga mai

ia pea mei he kau *donors* pe ko e kau, nautolu ‘oku tau fengāue’aki te nau lava ‘o tokoni mai ai. Ko e ki’i sēniti ko eni he taimi ni ko e meimei ‘ofisi pē. Ka ko e lele atu ko eni Sea na’e ha’u mo e lao fo’ou ai mo hono ngaahi me’a ‘e fiema’u kehe ki ai pea ‘oku ou tui au kapau ‘e paasi e lao fo’ou ki he *Computer Crimes Act* ki he, pea mo hono ngaahi fiema’u. Ko ‘etau sio ko ē mo ‘etau hanga atu ki he patiseti ‘o e ta’u fo’ou ‘e toe kehe ia mei he ki’i patiseti ko eni kamata’aki ko eni ‘oku ‘asi mai ko eni lipooti ko eni ‘a ia ko e patiseti foki ko eni lele mai he ta’u kuo ‘osi ki Sune. ‘A ia ko e fononga atu ko eni ‘e ‘alu pē ke lahi ange ‘a e sēniti ke ‘oange ki he tafa’aki ko eni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Poupou ki he Lao ke fakafepaki’i ngāue kovi’aki fetu’utaki ‘initaneti

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō ki he Minisitā he fakama’ala’ala ‘oku ne fakahoko mai hoko pē ko e fakalotolahi Sea. ‘E kau e motu’a ni ia ‘i he poupou ke fakahū mai e lao ko ia mo poupou ke ‘i ai ha tokoni ke hiki e patiseti pe ko e ‘esitimeti ‘i he ki’i va’a ko ia. ‘Oku ou fakamālō ki he Minisitā ‘i he ngāue ‘oku fai mālō ‘aupito e ma’u faingamālie ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito.

Siaosi Pohiva: Sea faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e fakaulo mai pē ho’omou maama pea mou me’a hake leva ‘oua toe ‘ai ke u toe tali atu. Na’a ku teuteu pāloti au.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakamolemole pē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakamālo’ia Lipooti Va’a CERT koe’uhi ko ē maumau/uesia fonua he fetu’utaki ngāue’aki tekinolosia

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu’una tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Mēmipa Komiti Kakato ‘Eiki Sea. Mālō mu’a Sea e laumālie e Feitu’una tau ma’u e ho’ataa ni. Sea ‘oku ou tu’u pē au ‘i he efiāfi ko eni koe’uhí Sea ‘oku ou sai’ia ‘aupito ‘aupito ‘a e ‘omai e lipooti ko eni neongo ‘oku ‘ikai ke me’a mai he ‘Eiki Minisitā ia hono ngaahi fatongia mamafa ka ‘oku ‘osi ‘asi pē he fu’u pepa matolu ko eni Sea kapau te tau laukonga heni Sea tonu ke tau tutuku tautolu ia ha uike ‘e 2 he ko e fu’u pepa eni ia ‘oku laka eni ia he Patiseti ko ē ‘a e fonua, ka ‘oku mahino mai ‘a e fu’u matu’aki tokanga ke fakaikiiki kotoa mai ‘a e ‘ū me’a ko eni ‘Eiki Sea. Sea tautautefito ki he me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 4 ‘Eiki Sea. Ko e taimi faingata’a fakamamahi pea ‘oku uesia maumau hotau fonua ni he ngāue ‘a e tekinolosia Sea. Pea ‘oku ou fakamālō pē ki he Pule’anga ko eni koe’uhí ‘oku nau teuteu e lao ko ia hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘a e MEIDECC ke ‘omai ke fai hano vakai’i ‘a hono ngāue kovi’aki ‘a e tekinolosia ‘Eiki Sea tautautefito ki he me’a ko eni ko e Facebook ‘Eiki Sea. Pea ko hono mo’oni Hou’eiki kiate au kapau leva ‘oku te fehi’a ha me’a pea te mavahe kita mei ai ‘oua te te kau kita ai. Pea ‘oku ou ‘osi kau au he fehi’a mo e ‘ikai ke u sai’ia...

<007>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Ngoue : ... fa'ahinga polokalama ko eni mavahe au mei ai. Ko e *messenger* Sea 'oku ngāue'aki pē ia ha'ate tā ta'etotongi, ka ko hono fakakātoa ko ia 'i he *Facebook* pē ko e fa'ahinga *social media* ko ia, polokalama fakatu'utāmaki mo'oni. Ko hono fakatu'utāmaki 'Eiki Sea he 'oku mole ai 'a 'etau tukufakaholo ko eni 'a eni na'a tau feme'a'aki ki ai, 'a e fefaka'apa'apa 'akí, 'a e tauhi vā, mole. Pea 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga Fika 4 hono 'omai ki he Falé ni 'o fakaho'ata mai ta ko e founa eni na'e ngāue'akí. Tuku e peesi ko ē hū he peesi 'e tahá, tuku e peesi ko ē hū he peesi 'e tahá, tuku e peesi ko ē hū he peesi 'e taha. 'Oku ke me'a ange Sea ki he me'a 'oku hoko hotau fonuá ni? Fakailifia 'aupito 'aupito. 'Oku 'i ai e ngaahi hingoa ia 'Eiki Sea, Sea 'oku hā ho'...

Sea Komiti Kakato : 'E toe hoko atu pē ia 'anai kapau te ke toe me'a, ka ko 'etau taimí. Hou'eiki tau ki'i mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i 'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 1 he 'oku te'eki ke me'a mai e 'Eiki Minisitā Ngoue na'e ...

Tokanga ki ha founa mahino ki he tufa tangike vai e Pule'anga

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki. Sea, 'oku 'i ai 'etau lea Tonga 'oku pehē kehe 'a Tonga na'e folaua kae kite noa ai e ki'i motu ko 'Eua. Malimali au 'anenai ki he Minisitā *MEIDECC* pehē 'e he Palēmia ia ko u malimali ange ki ai. Ka ko u tui Sea 'oku 'ikai ke hala ia kapau 'oku ne pehē ko 'eku malimali ki ai. Ka ko e 'uhinga 'eku malimali ko e te u tufa tangikē vai ko eni 'oku 'ai ke fai Sea. Na'e 'uluaki talamai tangikē vai 'e 140. 'Ohovala pē toe ha'u e ki'i fo'i ongoongo holo hifō taki tangikē 'e 90 toe ha'u e ki'i ongoongo fakamuimui ko e tangikē pē 'e 50. Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa Sea nau kei ngāue 'i Vava'u na'e 'i ai e fo'i ta'u kemipeini 'e taha na'e pehē kemipeini e motu'a 'e taha takai he feitu'u pea u pehē ange ki ai fēfē kolo ko ē 'oku 'ikai te ke 'alu ai ki ai? Pea ko 'ene tali na'e pehe ni ko e kolo ko ē 'oku ou tafu'i pē 'e au ia e ki'i tunu sipi he matamatangi pea lava ai pē ia pea ko u manavasi'i na'a 'osi ange e me'a ko e fo'i nanamu pē eni ia 'a e tangikē vai 'oku mau ma'u hūfanga 'i he fakatapu. Ko ia 'oku ou 'oku sai pē tufa ko e fatongia ia e Pule'anga Sea ko e me'a ko u tokanga au ki ai ko e founa. Na'a ku, fakaongo mai pē ko ē 'oku teu ke tufa mai e tangikē 'e 140 pea u 'alu leva ki he'eku komiti 'o talaange mou 'alu ki he fanga ki'i komiti fakakoló nau ō 'o 'omai e fo'i savea he ngaahi

‘api ko ē ka ‘oku ‘i ai pē ki’i *criteria* ke muimui ki ai hono filifili mai e kakai pea maau ia ‘o ‘ave. ‘Ohovale au kuo talamai ko eni kuo maau e me’a ‘e tufa mai ko e fo’i lisi kehe eni ia ‘oku ‘asi mai. Pea ko u manavasi’i na’a kē ‘a e kāinga ‘i he kehekehe pehē ko ‘eku tokanga ‘a’aku ia ki he founa ke ‘ai mu’a ke mahino ko e hā e founa ko ē ka ‘oku ou tui ‘oku totonu ke ngāue’aki ‘a e kau Fakafofonga mo e kau ‘ofisakoló ke lava ‘o maau ‘etau ‘a ‘etau me’a na’a, ko ia Palēmia mo e Minisitā ‘oku ou ‘amanaki pē te mo ‘omai ha founa ‘oku mahino ke lava ‘o maau ai ko e tu’u ko eni ‘e ‘ikai ta’ekē kāinga he tangikē vai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Sai kuo mea’i lelei he ‘Eiki Palēmia mahalo ‘e kakato atu pē. Fiemālie koe te ke ma’u lotu lelei koe he Sapate mo e kāinga he ‘ikai ke ai ha toe felauaki. Kapau ‘oku ke hanu koe he 100 tupu pea uanoa ‘a Sia’atoutai te’eki ke ‘oange ha fo’i 20 ia. Fakafeta’i me’a mai e Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu’una Sea pea tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko u fiefia lahi pea u poupu ki he Lipooti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia ‘o e *MEIDECC*. Sea ko u ko e fakahoha’ā foki ko eni ‘a Tongatapu 1 mo’oni ‘aupito na’e fakahoko e ‘a e polokalama ko eni ‘aneafi pea neongo ai na’a mau mo’ua ‘i he fatongia ‘aneafi ka na’a mau tulituli mai ‘o ō hake ki he polokalama. Ko hono foaki ia ko ē ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a e ‘ū tangikē ko eni pea na’e pehē ‘e ‘uluaki tufa ‘a Tonga ni. Sea na’a ku kole ange pē foki ki he ‘Eiki Minisitā ko eni ‘o e Ngaahi Ngāue ‘o e *MEIDECC* ...

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea ka u ki’i tokoni atu, sai ‘a Niua ia ‘oku toe pē 10. Fakalahi mai ē ki he ‘ū vahe kehe. Toe pē 10.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, fiemālie ā kuo lava e ngāue ‘a e Palēmia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e ‘uhinga ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ē ‘o e Fefakatau’aki ko e tangikē eni ia mahalo he 1992 he taimi ko ē na’a mau kei ‘i ai ka ‘oku mau fiema’u ha ngaahi fo’i tangikē ko u sio he lele holo ‘a e fu’u folouti ‘anenai tangikē ‘atā pē, tangikē lanu mata, tangikē, tangikē kehekehe pea fōlalahi kehekehe. Pea nau matamatalelei’ia ka ko u sio sai’ia au he folouti ko ē na’e fōlalahi ...

<009>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... tangikē fōlalahi, ko e fika totonu ia ‘o Niua ia, koe’uhi he ‘oku ou faka’amu ke si’i a’u atu ki ai, pea ‘ikai ke ngata ai ko homau ki’i kāinga Niua ko ē ‘oku ‘i heni, si’i fakahilihili’i pē ‘e he kau Fakafofonga ko eni.

Kole Niua 17 tangike vai ‘e 50 ma’a e kāinga Niua ‘i Tongatapu

Ko ia ai Sea, ‘oku ou ‘osi kole ki he ‘Eiki Minisitā tukuange mai mu’a ha’aku fo’i 50 ke u ki’i tufa’i mu’a he’eku ki’i kāinga ko iá heni, ‘oku nau ‘osi a’u ange lāunga kiate au, pea ko ia ai ‘oku ou tui pē ko ‘eku lea foki eni ‘i he ‘ao e fakataha’anga ‘eiki ko eni, pea ‘oku ou tui Sea, pea ne ‘i ai foki e kau Fakafofonga na’e ‘ikai ke nau ō ange ‘aneafi, ki’i taimi si’i nautolu kae tuku kimautolu

na'a mau hela atu ko ē he tulituli atu ki he ki'i polokalama ko ia 'aneafi, ke 'uluaki fakakakato, pea kau ai pea mo e Minisitā ko eni e Fefakatau'aki, pea mo Tongatapu 7...6, na'e kau mo ia ia he feinga mai, pē ko e me'a mai ki ai.

Ko ia Sea, 'oku ou fiefia lahi Tongatapu 5, fiefia lahi au 'i he lipooti ko eni, pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'i ai ha pou pou.

(ne pou pou'i.)

Pālōti tali Lipooti Fakata'u Potungāue MEIDECC 2019/2020

Sea Komiti Kakato: Kalake, tau pālōti. Hou'eiki mou laumālie lelei pē 'oua 'e toe fai ha lau ki he tangikē na'a tau hala kotoa, lahi e tangikē pea fai pea 'e tuputāmaki e 'Eiki Palēmia pea tau hala kotoa tautolu iiki, kae ma'u e kau tama ia 'oku lahi. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue MEIDECC 2019/2020, fakahā'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Sea 'oku loto ki ai e toko hongofulu mā fā.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'oku ou tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto, tali e lipooti ko eni. Fakamālō atu Hou'eiki, 'ikai ke toe 'i ai ha ngāue 'a e motu'a ni, neongo pē hoha'a ko ē 'a e motu'a ni ka ko ho'omou tokoni ho'omou feme'a'aki 'oku lava ai e fatongia, na'e tu'utu'uni 'e he Sea Fale Alea ki he motu'a ni. 'Oku ou fakamālō atu. Kātoa e 'ū 'a'ahi mo e 'ū fakakakato 'a e me'a na'a mou feme'a'aki, tau fakatu'amelie pē ki he'etau taunga 'oku tautau he fu'u telie. Tui pē lava'i lelei pē he 'Eiki Palēmia 'o fakakakato atu ha kongā, ko e si'isi'i pē ka tau femolimoli'i.

Fakamālō atu ki ho'omou ngāue 'ikai ke toe 'i ai ha ngāue ka tau liliu ā 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu ki he Sea e Komiti Kakato lipooti mai ki he Fale.

Lipooti ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, kae 'atā ke ma'u e faingamālie ko eni 'i he tu'utu'uni 'a e Feitu'una.

'Eiki Sea kuo lava lelei 'a e ngaahi ngāue na'e me'a ki ai e Feitu'una pea tukuhifo ki he Komiti Kakato, laumālie lelei e Hou'eiki pea kuo lava e ngāue kotoa na'e tukuhifo. Ko e 'uluaki kuo tali 'e he Komiti Kakato 'a e ngaahi ngāue 'o fekau'aki pea mo e tali 'o e ngaahi lipooti 'o e 'a'ahi 2019/2020 mei he vāhenga fika 1, ki he Vāhenga Niua 17, tukukehe pē 'a e poaki tengetange 'a e

Lipooti ‘A’ahi ‘a e Vāhenga Tongatapu 7, pea kuo tali kotoa ‘a e ‘a’ahi ko ia Sea, ‘a’ahi faka Fale Alea, ‘o e 2020 mo e 2019.

Hoko ki ai ‘Eiki Sea, kuo tali ‘e he Komiti Kakato ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 12/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao e Konisitūtone ‘o Tonga. Faka’osi kuo tali ‘e he Komiti Kakato ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue *MEIDECC* 2019/2020. ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu. Mālō.

<005>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu’i’āfitu: ... Sea ko e ki’i tānaki atu pe eni ka ko u faka’apa’apa lahi ‘uhinga ko e tu’utu’uni ho Fale na’e ‘ikai ke tali ai ‘a e lipooti ‘e taha ‘a ia ko e Lipooti ‘A’ahi ia ‘a e Vāhenga Tongatapu Fika 2 mālō ‘aupito Sea fokotu’u atu.

Semisi Sika: Sea kātaki pē te u ki’i lava ‘o fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2.

Semisi Sika: ‘Oku ‘i ai foki e taimi ‘e ni’ihi ‘oku kehekehe e matangi mo hono *atmosphere* na ko e vakai ia ‘a e Fale he ‘aho ko ia na’a ‘oku kehe he ‘aho ni he lipooti ‘a e motu’a ni pea ko ‘eku fakahoha’a atu pē ko eni pea kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘e ongo tatau pea mo e motu’a ni pea fakahoko mai pea kapau ‘oku ‘ikai ko u poupuu atu pē ki hono ‘ikai ke tali ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘a e mātu’a ni pea mo e Fale. Kai kehe ka ko e lipooti ko e anga ia e fakakaukau ‘a e kāinga na’e fakahoko mai, pea ko ia pē ‘e Sea mālō.

Lao Fakaangaanga fika 12/2020

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fakahokohoko ‘etau ngāue ‘oku mu’omu’a ma’u pē ‘ū Lao Fakaangaanga. ‘A ia te tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 12/2020. ‘A ia na’e ‘osi lau ‘uluaki tali, lau tu’o ua tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ko eni ‘oku toe ke pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2020 kātaki fakahā mai ho nima mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 17.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga vahe 2.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē.

Kupu 1. Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea.

Kupu Si’i 1. ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu lao fakaangaanga ko eni mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Pālōti tali Lao Fakaangaanga fika 12/2020 & ngaahi fakatonutonu

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 18.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali he Fale ni e Lao Fakaangaanga Fika 12/2020. ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Lao.

Kole ke alea’i Lao Faito’o Konatapu ko e Lao Fakavavevave he uike kaha’u

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale, ‘oatu pē ‘a e fakamālō ‘Eiki Sea ‘i hono kei... ki he kau mēmipa kotoa hono tali lelei ‘a e lao ko eni ka ko e taha pē ‘a e me’a ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni ‘Eiki Sea ko e lipooti ‘a e Komiti Lao fekau’aki mo e Lao ko ē Faito’o Konatapu. Na’e ‘amanaki ke ‘omai he ‘aho ni ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ia ‘i he ‘asenita ‘o e ‘aho ni pea ko e Sea e Komiti Lao ‘oku ‘ikai ke ngāue. Kole pē na’a lava pē ke fakamo’oni e Tokoni Sea ‘o e Komiti Lao ‘Eiki Sea.

Pea ko e kole atu ai pē ke ‘oatu pē ki’i fokotu’u ko eni ‘Eiki Sea ki he kupu 33(b) ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Fale ke fakahoko eni ko e lao fakavavevave ‘i he taimi ko ē ‘e fakahū mai ai kapau ...

<007>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o : ... kapau 'e tali 'e he Falé pea hoko ai pē ko ha lao fakavavevave ke fakahū mai mu'a he Monite ke tau ngāue ki ai kae fai mo tuku atu ke lava malu'i e si'i kau polisi, pea pehē mo hono siofi 'o e palopalema ko eni 'oku hoko he fonuá 'i he lolotonga ni. Fokotu'u atu Sea.

'Eiki Sea : Ko ia, kātaki pē 'Eiki Minisitā, ko e kupu 33 'oku fekau'aki ia pea mo e ngaahi laó 'oku fakamo'oni'i mai 'e he 'Eiki Palēmiá 'i ha'ane tohi ko e lao fakavavevave.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ko ia Sea, 'oku ou 'uhinga ko e kupu 33(b) 'oku faka'atā ai ha Mēmipa ke ne fokotu'u mai ki he Falé ni, pea ka tali 'e he Falé pea lava ke ngāue'aki ia Sea.

'Eiki Sea : Ko ia ko e (b) 33 'oku 'uhinga ia ki ha toe me'a kehe 'oku fokotu'u 'e he Mēmipa.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ko ia Sea ko e 'uhinga ia ke u kole atu ia 'i he ngaahi me'a ko iá ke 'ai mu'a e Lao ko eni ki he Faito'o Konatapu ke fakavavevave 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i tokoni atu ki he, tapu mo e Feitu'una tapu mo e Fale Alea 'o Tongá. Ke tuku pē mu'a ke fai e Fokotu'utu'u ngāue 'a e Feitu'una ko ena 'oku mahino ki he Feitu'una 'a e kole 'a e me'á 'a e 'Eiki Minisitā Laó, ke toki fakahoko mai he uike kaha'ú he Monité, 'a e, ka ko ena 'oku mahino pē kuo 'osi fakahoko mai 'ene kolé. 'Oku ou tui 'oku 'uhinga e 33(b) ki he motu'á ni ia tatau mo e Feitu'una. Ko e Lao Fakaangaangá kuo pau ke 'omai e tohi 'a e Palēmiá ka ko ha me'a kehe mei he Lao Fakaangaangá 'oku pehē 'e ha Mēmipa ko ha me'a fakavavevave ko e (b) ia. Ka ko 'eku kolé pē 'aku ke tuku pē ki he fokotu'utu'u 'a e Feitu'una, pea kapau 'oku fiema'u 'e he Pule'angá ko e lao fakavavevave pea 'omai, fou mai pē ia hē he 'oku vave pē. 'Omai ha tohi 'a e Palēmia he Monite 'o fakahū mai 'aki ka tau hoko atu ki ai lao fakavavevave, kae hoko atu 'e tau ngāue 'atautolu Sea mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā, ko u tui 'e tatau ai pē ia pē 'oku fakavavevave pē 'ikai, ko e fo'i ngāue pē 'e taha 'oku toe he 'asenita 'a e Lao Fakaangaanga ko ia. Hou'eiki, ko e Sea ko eni 'o e Komiti Lao 'oku lolotonga poaki atu ki Ha'apai, ka ko e lipooti ko ia mei he Komiti Laó 'oku lolotonga tali ia ki he tohi 'oku fiema'u mai mei he 'Ateni Senialé. 'Oku fakahā mai 'e he Kalaké mahalo pē 'e ma'u mai 'apongipongi, koe'uhi kae lava ke tufa atu 'a e lipooti kimu'a he'etau fakataha he Monite ke fakafoki mai ki he'etau 'asenitá, tau fai ha ngāue.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sea na'a ku sio pē na'a ku lave'i pē 'a e fe-email-'aki pea na'e 'osi maau kātoa 'a e 'ū me'a ko iá ki he 'ofisi 'o e Falé. Ka 'oku sai pē kapau 'e toki 'ai ā he Monite. Koe'uhi 'oku 'ikai ke u 'amanaki 'e toe tolotoloi e lao ko eni 'oku fiema'u ke fei mo fai ha ngāue ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō 'Eiki Minisitā. Ikai ke u tui 'e toe toloi e laó 'e fakakau ia he'etau 'asenita ki he Monite. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti he ngaahi lipooti 'a'ahi. Koe'uhí na'e tali 'e he Komiti Kakató e lipooti 4.4 'ikai ke tali e 4.5 pea tali e 4.6 ki he 4.18.

Pāloti'i 'o 'ikai tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 2

Te u kamata he Lipooti 'A'ahi Vāhenga Tongatapu 2 ke fakapapau'i e tu'unga 'oku 'i ai e lipooti ko eni kimu'a pea tau hoko atu ki he toenga e 'ū lipooti ke pāloti fakalūkufua. Kātaki Hou'eiki pea mo e Tongatapu 8. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi 2020 Vāhenga Tongatapu 2 kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Saia Ma'u Piukala. Loto ki ai e toko 6...

<008>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Sea: ... Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi 2020 Vāhenga Tongatapu 2 kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko 10.

Fakapaasi Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 1-17 tukukehe ange Tongatapu 2 mo 7

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki 'oku tatau pē e fiema'u 'a e Fale mei he Komiti Kakato tau hoko atu leva ki he Lipooti 'A'ahi Vāhenga Tongatapu 1,3, 4, 5, 6, 8, 9, 10 , 'Eua 11, Ha'apai 12, 13, Vava'u 15, 16, 14 mo e Niua 17. Ko ia 'oku loto ke tau tali e ngaahi Lipooti 'A'ahi ko eni mei he 2020 mo e 2019 kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi 2020 mo e 2019 Ngaahi Vāhenga Fili ko eni kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Pālōti tali Lipooti Fakata'u Potungāue *MEIDECC* 2019/2020

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali he Fale ni e Lipooti 'A'ahi ko eni. Tau hoko atu ki he 4.3 'a ia ko e Lipooti Fakata'u e Potungāue *MEIDECC* ki he 2019/2020. Ko ia 'oku loto ke tau tali e lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele

Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 18.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'ene lava ia 'etau toenga 'asenita ko e toenga 'etau ngāue hangē ko e feme'a'aki ko ē Minisitā Laó toki fakahū 'etau 'asenita ki he Monite. Toe miniti 'e 15. Tongatapu 1. Tongatapu 1.

Kolea ke fakatokanga'i Pule'anga ke fai nau ngāue kī he ngaahi fiema'u vivili he ngaahi lipooti 'a'ahi

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Fakafofongá. Sea 'oku, fie fakamālō pē au ia ki he ngāue lahi ko eni kuo lava tautefito ki hono alea'i 'a e ngaahi Lipooti 'A'ahi faka Fale Alea 'o e ta'u ni. Kapau te tau hanga fakatokanga'i ko e fakamole lahi na'e fai 'e he Fale Alea ki he 'a'ahi kae 'uma'ā hono alea'i 'a e ngaahi lipooti ko eni. Ko e me'a pē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni 'oku mahino pē 'a 'etau ngaahi tefito'i fatongia, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai pehē ki he ngaahi fatongia 'o e Hou'eiki Kapineti ka ko u kole pē mu'a 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi me'a lalahi na'e 'asi hake 'i he ngaahi lipooti ko eni. 'Oku 'ikai ke tuhu'i pau mai ia hangē ko e patiseti mo e ngaahi laó ko ha me'a kuo pau ke fakahoko hili 'a 'etau tali 'a e ngaahi lipooti ko eni. Ko e kole pē ia motu'a ni ke fakatokanga'i mu'a 'e he Hou'eiki Pule'anga 'a e ngaahi me'a ko ia ko e ngaahi fiema'u vivili faka'ekonōmika, ngaahi fiema'u fakasōsiale kae 'uma'ā 'a e ngaahi fiema'u fakapolitikale 'oku 'asi atu 'i he ngaahi lipooti, ke hili mu'a 'a e ta'u tau foki mai 'i he ta'u fo'ou 'oku 'i ai ha ngaahi ngāue 'oku fakahoko. Mahino pē kiate kimautolu kau Fakafofonga 'o e Kakai te mau fakahoko homau fatongiá. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku faka'ilonga mai 'oku mahu'inga ke fa'u ha lao ki ai pea ko u tui pē 'oku tatau pē pea mo e Hou'eiki 'o e Pule'anga 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku hulu'i mai he ngaahi fiema'u vivili ko eni 'oku mahu'inga ke fai ha ngāue ki ai. Fakamonū'ia atu pē ki he Pule'angá ...

<009>

Taimi: 1550-1555

Siaosi Pohiva: ...kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki 'i he ngaahi fatongia 'oku hanga mai tautefito ki hono fakahoko 'a e ngaahi fiema'u vivili 'oku hā hake 'i he ngaahi lipooti ko eni, mālō Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 8.

Semisi Fakahau: Fakamālō atu pea fakatapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Fale 'Eiki ni.

Tokanga ki ha fōmeti pau ke faingofua muimui'i Pule'anga ngaahi lipooti 'a'ahi

Ko e muimui atu pē he me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Tongatapu 1, ko eni kuo tau tali 'a e 'ū lipooti ka ko e me'a pē 'oku faka'amu ko ē ke 'ilo ki ai 'e 'Eiki Sea, ko e hā e me'a 'e hoko ki he 'ū lipooti, koe'uhí he ko e taimi ko ē na'e fai ai ko ē 'a e 'a'ahi, na'e mahino ki he kāinga ko e 'uhinga 'oku fiema'u ai ko ē ke 'omai 'enau fakakaukau mo 'enau ngaahi fokotu'utu'u mo 'enau

ngaahi fiema'u vivili ko e 'amanaki 'e 'i ai 'a e tokoni kia kinautolu 'i he ta'u fakapa'anga ko ia hoko mai, pea 'oku, ko u faka'amu noa pē ke 'i ai ha, he 'oku pau pē foki ke nau toe fehu'i mai ko e hā e me'a 'oku hoko ki he'emaui ngaahi fokotu'u ko ia na'e 'oatu 'io, he'etau fakataha ko ia kuohili, pea 'ikai ke ngata pē ai 'Eiki Sea ko e fie tokoni pē faka'amu pē ke, kapau 'e fiema'u pē 'e he Pule'anga na'a lava ke 'i ai ha fa'ahinga *format* pau 'o e lipooti ko ē 'oku tau hanga ko ē 'o 'omai mei he 'a'ahi faka Fale Alea, 'i ha fōtunga 'e toe faingofua ange ai 'e he Pule'anga ke nau hanga ko ia 'o to'o e ngaahi me'a ko ē 'oku mahu'inga koe'uhí ke fakahū ki he patiseti ko ē 'o e ta'u fakapa'anga hoko mai. Pea 'e toe faingofua ange ai e ngāue pea 'e faingofua ange ai e ngāue fakataha ko ia ki he lelei fakakātoa pē 'a e kakai ko ia hotau ngaahi vāhenga.

Kole ha silini tokoni Pule'anga kī he ngaahi fāmili ne mate he uku mokohunu

Ko e ki'i me'a pē hono 2 'oku ou fie tānaki atu ki ai 'Eiki Sea, fakamolemole pē 'oku ou fiefia 'oku 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Ngoue mo e Toutai, pea ko e kole pē ko e fekau'aki pea mo e mokohunu, pea 'oku mou mea'i pē 'e he Fale ni, na'e 'i ai 'a e pekia mole 'a e mo'ui 'a e toko 3, 'i he'enu o ko ia 'o toutai ko ia ke ma'u ha ki'i sēniti mei he mokohunu. Pea ko e 'uhinga pē, pea 'oku ou sio ki ai ko e mahino ki he motu'a ni ko e me'a ko ē 'oku hoko foki pau pē na'e fakahoko pē 'a e tu'utu'uni 'a e Kapineti mo e Fale Alea fakavavevave foki koe'uhi ko e KOVITI-19, mo e faka'amú ke 'i ai ha ki'i sēniti ke tokoni ki he kau toutai ko ia, ka 'i he'ene taimi tatau pē na'e 'ikai foki ke nau mateuteu 'e vave pehē 'a e 'oatu ko ē 'o e tu'utu'uni, kae kehe na'e fakahoko e tu'utu'uni pea ko eni kuo me'apango 'o mole ai e mo'ui 'a e toko 3, pea ko e kole ki he Pule'anga pehē ki he 'Eiki Palēmia pea mo e 'Eiki Minisitā na'a 'oku 'i ai ha ki'i faingamālie ke fai atu ha tokoni ki he ki'i fāmili ko eni 'e toko 3 ko eni, kuo mole 'a e mo'ui, 'o nau, 'anautolu ko eni 'oku mole 'enu mo'ui, na'a 'i ai ha tokoni. Mahino pē he'ikai ke lava e ki'i sēniti 'o fetongi 'enu mo'ui, kae kehe pē ke 'i ai ha ki'i tokoni atu kia kinautolu. Mālō 'aupito ko ia pē.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Tongatapu 8, me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea tapu pē mo e Feitu'una, kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga.

Sea, ko u fakamālō atu koe'uhí ko e me'a ko eni 'oku 'omai 'e he Fakafofonga fika 8 'o Tongatapu ni, pea 'oku fai pē faka'apa'apa ki ai 'Eiki Sea koe'uhí ko e tokotaha ko eni na'e 'i he fatongia ko ia 'oku fokoutua ai e motu'a ni 'i he taimi ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku ou loto pē ke fakamahino pē ki he Fale 'Eiki ni pea mo e Hou'eiki kotoa, pea 'oku ongo 'aupito 'aupito 'a e tō tau 'a e ni'ihí ko eni he lolotonga 'o e faingata'a ko eni 'Eiki Sea. Mahino pē ki he Fale ni pea mahino ki he kakai e fonua e 'uhinga na'e hanga ai 'e he potungāue neongo na'e 'ikai ke tui ki ai 'a e ni'ihí he potungāue 'oku kau ai mo e motu'a ni, ka koe'uhí ko e fakatamaki tō e KOVIT-19 pea na'e laumālie lelei pē e 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ní ke fakaava e matapā 'Eiki Sea ke ngāue e kakai ke nau to'o mai 'a e koloa mahu'inga mei tahi ke tokoni ki he kakai e fonua 'Eiki Sea. 'Io...

<005>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Ngoue: ...Sea 'oku tokoni ka koe'uhí ko e taimi nounou 'Eiki Sea 'i ai pē mo hono tu'utu'uni mo hono lao hangē pē ko ē na'a ku lave ki ai ko e taimi ni 'Eiki Sea ko e taimi ia 'oku fakafanau ai 'a e mokohunu pea 'oku kuo pau leva ke ta'ofi 'a hono toutai'i kae fai leva ha ki'i tuku taimi ke lava 'a e ngaahi fatongia ki he me'a ki he me'a mo'ui ko eni hili ko ia Sea pea toki 'i ai leva ha fakakaukau ki he ta'u ka hoko mai.

Ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga fekau'aki pea mo e ni'ihí ko eni 'Eiki Sea ko u faka'amu pē ke mahino ki he kakai 'o e fonua ni. Ko e 'ū pekia kimu'a 'Eiki Sea ko e pekia ko e ngāue'aki e kasa, hina kasa ko e pekia ko eni ko e me'apango pē ko hono 'omai koe'uhí ki he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea ka ko u loto pē ke fakama'ala'ala pē koe'uhí ke mea'i he kakai 'o e fonua ko e fo'i toko ua ai 'Eiki Sea ko e luelue pē hūfanga he fakatapu 'o hoko ai ko ē 'a e fakatamaki pea 'ikai ke u ma'u lelei 'Eiki Sea ki he fakatamaki ko ia pē na'e tu'u fēfē 'a e anga 'a e 'au ka 'oku ongo ia ki he Fakafofonga Fika 4 he koe'uhí ko e ni'ihí mo e kakai hono 'elia pea na'e poupu 'a e Fika 4 ke lava kau e me'a ko eni hono fāngota'i. Ko e tokotaha ko ē 'i Vava'u na'a ne ongo'i pē 'oku puke pe ko hono fakalea pē 'e taha na'a ne ongo'i 'oku 'ikai ke ...ka koe'uhí 'oku 'i ai e fatongia ki he fāmili, ka 'oku totonu pē ke fakatokanga'i he kakai 'o e fonua 'oku mahu'inga pē ke ke tokanga ki ho'o mo'ui pea ke toki 'alu 'o fakahoko e 'ū me'a ko ia 'Eiki Sea, ka koe'uhí ko e fakatamaki he taimi ni 'oku hanga 'e he Fakafofonga 'o ofongi 'a e Pule'anga ko eni koe'uhí ke 'i ai ha tokoni 'a e Pule'anga 'Eiki Sea ka ko u ai pē mu'a ki he Pule'anga ni koe'uhí ke mau fakakaukau'i he ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi ngafa fatongia 'a e Pule'anga ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

'Oku 'ikai ke ngata pē ki he kakai 'oku pekia ka 'oku mahu'inga taha 'a e kakai 'oku nau kei ma'u 'a e mo'ui 'oku foaki mai he 'Eiki. Kapau te tau fakatokanga'i e ni'ihí ko eni 'oku hangē ko e me'a 'oku me'a mai he Fakafofonga Fika 8 'e fēfē leva e fu'u peseti 'e 97 'o e kakai 'oku nau kei ma'u e mo'ui foaki 'e he 'Eiki 'Eiki Sea. Pea he'ikai ke 'osi e fatongia ia e Pule'anga kuo pau mahalo pē na'a ko e 'osi eni toe 'i ai mo e me'a 'e hoko mai. Ka 'oku ou kole pē Fakafofonga tuku mai koe'uhí ke fai ngāue ki ai hangē ko e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai ki he lipooti ha me'a ke fai he Pule'anga kuo pau ke fai e ngāue pea kuo 'osi mea'i pē he Fale ni ia ko e lipooti ko ē 'o e Pule'anga 'aneafi 'oku tonu ke lipooti ia he ta'u ni. Ko e lipooti ko ē 'oku 'omai ko eni 'e lipooti atu ia he ta'u fo'ou pe ko e hā e ivi ngāue 'oku malava 'e he Pule'anga 'o tokoni ki he kakai 'o e fonua ka kuo pau pē ke foki mai ki Fale ni ke lipooti atu ki he Feitu'una pea mo e Fale 'Eiki ni pea mo e kau Mēmipa 'Eiki Sea. 'Eiki Sea fakamālō atu ki he ma'u faingamālie 'oku 'omai he Feitu'una ka ko 'eku tali pē ki he Fakafofonga Fika 8 'o fekau'aki mo e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 8 'o e Kakai mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Kau Minisita Mo'ui ki he fakataha ke siofi ha faito'o pe huhu malu'i ki he KOVITI

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, mālō ho'o laumālie pea mālō e 'omai e faingamālie 'Eiki Sea ko u fie hanga pē 'o fakahoko atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fale Alea 'i he uike kuo'osi na'e fakahoko ai 'a e fakataha 'a e Poate Pule 'a e Kautaha Mo'ui 'a Māmani pea na'e kau atu 'a e finemotu'a ni kae 'uma'ā 'a e CEO ki he fakataha lahi ko ia 'a ia ko e fonua pē 'e 34 mei he fonua 'e 194 'o māmani 'oku kau atu ki he Poate Pule

ko eni. Na'e fai ai e siofi 'o e ngaahi faito'o pe ko e *solidarity therapeutic trials* 'oku lolotonga fakahoko 'i māmani kuo kau ki ai 'a e toko 12000 tupu kae pehē ki he ngaahi falemahaki 'e 500 mo e ngaahi fonua 'e 29. Ko hono leleaki'i pē eni Sea ke ma'u ha faito'o pau mo malu ki he fokoutua ko eni 'o e KOVITI-19. 'Ikai ke ngata pē ai ko e polokalama ngāue 'a e Kautaha Mo'ui 'a māmani 'oku ne siofi 'a e *tool accelerator* 'oku kau ai 'a e *covix* pē ko e fa'unga ia te ne siofi ke ma'u 'a e faito'o 'e 2 piliona ki he 2021 ki Tisema 2021. Ko hono 'uhinga ke faito'o pea mo huhu ki he kakai 'o māmani. Ko e ngāue foki ko eni Sea 'oku ngāue'aki 'a e *speed* vave taha ka 'oku kei fiema'u pē ke hao mo malu ka ko e ngaahi faito'o ko ia 'o e *vaccine* ki he huhu malu'i 'oku fa'a leleaki'i ha ngaahi ta'u 'e 5 pē 7 ka 'i he tu'u he taimi ni 'oku ngali lelei 'a e ngāue 'e malava ki he *towards the end* 'o e ta'u ni pea ko e ta'u fo'ou 'e malava ke ma'u ai e faito'o ko eni. 'Ikai ke ngata pē ai ka ko e toe kau atu ki he fakataha 'a e *Regional Committee* 'a e ...

<007>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisita Mo'ui : Komiti 'a e *WHO* na'e fakahoko ia he Tusite ki he Falaite 'o e uike kuo 'osi.

Fakamālō'ia ngaahi ngāue vahefonua 'Eua mo e tokangaekina e ma'a

Sea ka u ki'i faka'osi 'aki pē 'a e lava atu 'a e finemotu'á ni ni 'Euá, pea mo e fiefia lahi he ngāue ola 'a e Fakafofongá kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga Pule'anga, pule fakavahe, kau 'ofisakolo, kau polisi fakakolo, 'a e tākanga 'enau fohé mo 'enau poupu lahi ki he ngaahi ngāue kotoa 'a e Potungāue Mo'ui, kae 'uma'ā 'a e ngaahi ngāue ki he malu mo e hao ange 'a e halá pea mo e ngaahi fale 'oku māfana ki he Hou'eiki mo e kakai 'o e Fungafonua kae 'uma'ā foki 'a e loto fakatōkilalo 'a e 'Eiki Palēmia 'o me'a atu ki he lingi'anga vevé. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e ma'á pē ko e *sanitation* ki he mo'ui lelei fakalūkufua 'a e toko 5 fe 'o 'Euá. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fatongia Pule'anga ke muimui'i mo tokangaekina ngaahi fiema'u he ngaahi lipooti 'a'ahi

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá pea mo e Hou'eiki M ēmipa 'o e Fale Aleá Sea. Ko u tu'u pē au ke ki'i fai atu ha tali pea mo ha lave atu ki he me'a na'e hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1 pea pehē ki he Fika 8. Ko u tui 'oku pehē kotoa pē e kau Fakafofongá. Ko e 'uhingá ko e lava eni 'a e ngaahi lipooti hono fakahū mai Sea pea kuo tali. Ko e fatongia pē foki ia 'o e Pule'angá 'Eiki Sea. Ko e kātoa 'o e ngaahi lipooti kātoa ko eni kuo pau ke tau maea pē ia ki he Potungāue 'e 12 ko eni 'a e Pule'angá. 'Ikai ke 'i ai ha lipooti ia ai mo ha ngaahi me'a 'oku fai ki ai ha tokanga, 'e ta'elava 'o huka ki he Potungāue ko ia 'oku ne fakahoko 'a e sēvesi ko iá. Ko e fatongia ia 'o e mātu'a 'oku fua fatongia 'i he 'ahó ni 'i hotau Pule'angá, ke tokangaekina 'a e ngaahi fiema'u ko iá, 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'angá mo e ngaahi *priority*. 'I he taimi tatau pē 'Eiki Sea, ko e fatongia ia 'o e mātu'a Fakafofongá ke nau ō 'o muimui'i 'a e ngaahi me'a ko iá ki he Hou'eiki Minisita mo e *CEO* ke lava fai ha ngāue ki ai. Ko e founa ngāue angamaheni pē ia pea 'oku mea'i pē ia 'e he kau tangatá, he ko e kau Hou'eiki Minisitā Mālōlō kātoa eni. 'Oku 'ikai

ko ha me'a fo'ou ia 'Eiki Sea, pea ko e founa tatau pē te tau lele atu ai 'Eiki Sea. Fatongia ia e Potungāué mo e Pule'angá ke tokangaekina he ko e ngaahi fiema'u kotoa pē, 'oku felāve'i ia ki he Hou'eiki Minisita 'e 12 ko eni 'oku nau fakalele e Pule'angá. Pea mo e *CEO* ke nau toakangaekina fakatatau ki he palani ngāue kuo tali 'e he Pule'angá hono patisetí ki he 2021. Mālō 'Eiki Sea.

Ngāue 'Ofisi Fale Alea ki ha fōmeti ke faingofua ngāue Pule'anga ki he ngaahi fiema'u vivili he 'a'ahi Fale Alea

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē foki ki he me'a 'oku tānaki mai 'e Tongatapu 8 mo Tongatapu 1. Ko e *format* ko ia ki he ngaahi lipootí tuku mai e tānaki fakakaukau ko ia ke fai ha ngāue ki ai 'a e Kalaké ko u tui ko e me'a lelei ia tokoni ki he ngāue 'a e kau Fakafofongá. Pea ko e talí ena kuo 'oatu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Mou muimui'i 'a e ngaahi kole ko ena na'a mou tānaki 'i he 'a'ahi faka-Fale Aleá. Ko e me'a ko ia 'oku 'ikai lava ko ē he pa'anga ko eni 'oku 'oatu 'e he Fale Aleá ki he *constituency*, 'ave leva 'a e toengá ki he Pule'angá, pea kapau 'oku 'ikai ke tali 'e he Pule'angá mou ō pē 'o lotu ki ai. Pea kapau 'e 'ikai ke talí mou tali ki he Pule'anga hokó toe fai pē 'a e kole tatau.

Ko u fakamanatu atu ki he Pule'angá ko e me'a ko ē 'oku muimui'i ko e Hala Holopeká, fakamanatu atu ke mou ō 'oua na'a ngalo 'e muimui'i atu ia 'e he Fakafofonga 'a e Kakaí pea mo e Nōpele. Hou'eiki toloi e Falé ki he 10:00 Monite mou me'a ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pe fakataha'anga ni 'e he 'Eiki Sea Fale Alea)

<008>